

Данило Киш

ЕНЦИКЛОПЕДИЈА
МРТВИХ

ПРЕДГОВОР

ЕНЦИКЛОПЕДИЈА МРТВИХ: ПРИЧА И СМРТ

I

„Буди бежећи од смрти крешу за њом у потеру.“

Демокрит

Слично класичној старогрчкој књижевности, нарочито драми, која свој естетски врхунац досеже и проналази негде у близини говора о смрти (о априорним метафизичким квалитетима трагедије својевремено је писао и Роман Ингарден), Данило Киш се у књизи приповедака са свеобухватним симболичним насловом Енциклопедија мртвих појачаним интензитетом враћа тој опсесивној, вечитој литерарној теми. Наводећи читаоца, посредством свог приповедања, на размишљања о темељним питањима егзистенције, подједнако и у прошлости и у садашњости (а ту је незаобилазно и питање о крају цивилизације), Данило Киш се, у ствари, укључује у широки круг есхатолошких писаца којима је опсесија нестанком света важна исто толико колико и дозивање и реконструкција његовог почела. Будући да смрт ни овога пута никако није случајно одабрана тема – свеједно гледа ли се на њу као на доминантну тему свеколике уметности и свих низова књижевне традиције или, пак, из угла досадашњих ауторових интереса – а да би тај свој избор додатно мотивисао и нагласио – Данило Киш у Енциклопедији мртвих прибегла нарочитој врсти тематске циклизације, уцеловљењу релативно самосталних приповедака у сложени облик енциклопедијске књиге о смрти.

Уочени поступак тематске циклизације јавља се и у претходној Кишевој књизи Гробница за Бориса

Давидовича чији поднаслов гласи: седам поглавља једне заједничке повести. *Већ* и тим детаљем откривамо да писац све оно што пише, почев од сваке појединачне речи, види као део једне претпостављене целине, Вавилонске библиотеке, у којој се, као у некој централној меморији, у форми систематизоване и каталогизоване мега-повести стиче свеколико искуство цивилизације, свих њених појединачних прича и свих појединачних људских постојања. То важи и за Енциклопедију мртвих. Тим је нитима она повезана и са Кишовим опусом и са централном идсјом његовог писања: језички уредити свет и тако се одупрети његовој неизбежно трагичној природи. Енциклопедија мртвих је, дакле, по свему логичан наставак ранијих Кишових књига, на новом материјалу и са делимично модификованим приступом (нов материјал у уметности увек захтева и нов приступ), наравно, логичан тек у мери могућности стварне примене логике у промишљању књижевног текста.

Интуитивни аспект стварања, а Киш је управо савршен пример писца рационализоване језичке интуиције, одупире се тумачењу без обзира на природу или логички тип тога тумачења. Јер када, само привремено, оконча пловидбу по наративном мору Енциклопедије мртвих, по којем га води митски бродар-приповедач, читалац ће приметити да се, пропуштена кроз говор тога приповедача, смрт претвара у глобалну метафору краја једне цивилизације. Цивилизације која, да парадокс буде већи, производи сопствену смрт, свесмрт. Смрт свакога, без разлике, и хероја и аутсајдера који би хтео, или не би хтео да буде херој. Ако није херој, јунак књижевног текста свакако јесте, са унапред задатим крајем чија снага превазилази вољу приповедача и усмерава је у само једном правцу. Индивидуална настојања свих својих јунака који, класицистички доследно, нужно, трагично завршавају – посебно у причама са испољеном социјалном мотивацијом („Славно је за отаџбину мрети“, „Посмртне почаст“, „Црвене марке са ликом Лењина“) зато што историја и природа друштва у њима потенцирају смрт – Данило Киш симболички функционализује дајући им смисао означавања свеопштег људског па према томе и цивилизацијског пропадања.

Али, приче Данила Киша не би биле вредне колико су вредне, када би њихов естетски капацитет било могуће

исцрпсти једним, ма колико обухватним читањем. Отварајући се пред очима читаоца баш као енциклопедијско штиво, као компримат знања и приповедања, Енциклопедија мртвих упућује нас на различите могућности њеног критичког преиспитивања – почев од оних чисто формалних (начин конституисања приповедне илузије, начин отварања и затварања приче, модел језичког организовања парације) па све до оних којима је циљ (ре)конструкција, расветљење и спознаја значајских потенцијала књижевног текста. Текст је складиште, културна меморија пресудно одређена индивидуалном пишчевом перспективом, односно, природом пишчевог језика и снагом његовог талента да у књижевни низ који је концепција унесе топ иновације. Тако ни успостављање тематских аналогја са класичном књижевношћу (која као и Киш тематски повлашћује смрт: Еп о Гилгамешу, античке драме) неће бити плодно уколико се не примети и запише у чему је Кишово одступање од књижевног низа који је магистрално забављен смрћу. То одступање (али и надограђивање) нарочито је видно у употреби језика. Ако се књижевност, од када постоји, непрестано усредсређује тек на неколико првих и последњих питања и тема (Бог, смрт, љубав, живот, игра, природа човека и положај његов у друштву и у историји) онда је „свежина“ неке теме равна стварној свежини индивидуално употребљеног књижевног језика.

Док је у делима класичне књижевности језик углавном служио као средство за трансфер значења неког вишег, божанског смисла, у књижевности новијих времена, а нарочито у високом модернизму, језик почиње да се осамостаљује, њему се препушта иницијатива, долази, дакле, до извесне корекције, до преврата у бићу језика, првом и последњем уточиништу смисла. Тако је и код Данила Киша. Најпре тако. Надовезујући се на искуства старе књижевности која тумачи теме из самог корена људске егзистенције, Данило Киш их истовремено изнова формулише, сагласно искуству новог доба, доба технологије смрти, и то језиком који има неспоран, осамостаљен постски квалитет. Проза постаје поезија. То својство модерне књижевности, а позивајући се на примере из властите књижевне мануфактуре, Киш је више пута коментаришао у својим постичким расправама. Обичај самотумачења и интеграције сопствених текстова у вавилонски архитект Киш ће неговати од почетка

бављена књижевности, александријски уверен да модерна књижевност знатан део властите креативне енергије претвара у говор о себи самој.

У раним, условно речено, аутобиографским књигама из „Породичног циркуса“ (Рани јали, Башта, пепео, Пешчаник) Данило Киш тражио је и успостављао равнотежу између постизованог, фикцијски преиначеног властитог искуства и његове прозне ауторефлексије. Но, већ у Пешчанику, завршној књизи тога циклуса, јасно се уочава нитичко настојање да се искорачи на терен историје (што, као латентна намера постоји већ од романа Псалма 44), да се развили онај ледени рез који ће идологизовани, монструозни XX век извршити на колективној и појединачној психи модерног човека. У двама потоњим приповедачким књигама, Гробници за Бориса Лавидовича и Енциклопедији мртвих Киш ће у потпуности пребити тежиште приповедања на тај план; из сфере постижане емпирије праћене одговарајућим постичким, па и метапрозним решењима он ће ступити на крваво поприсне повести, повести схваћене и у смислу историјског збивања и у смислу форме приповедања тога збивања. Постски момент неће изостати, али ће бити потиснут у други, алгоријски план. (Дуализам постског виђења света и његове безнадне церебралне, коначне анализе, остаће трајна карактеристика Кишовог књижевног опуса који се може видети и као хармонизовано дијалектичко јединство та два супротна стваралачка пола.)

Нову фазу Кишовог стварања, започету Пешчаником, а озакоњену Гробницом и Енциклопедијом, уз чување свих писцу својствених језичких квалитета и артистичке вештине, обележило је, дакле, отварање према темељним цивилизацијским, идолошким и политичким питањима (заблудама и странцутицама) историје XX века. Хомо поетикус постао је хомо политикус. Онај пригушени тоналитет у постављању тих питања из Псалма 44 и Пешчаника, онај тихо посредовани диспут о „патњама од века“, дат из перспективе субјективних разговора са успоменама, прочишћењем болног детињег суочавања са суровостима света у одговарајућој књижевној форми, сада је лишен лирске патине и изговорен јасно и гласно, тако да га истовремено доживљавамо и као познату а, опет, на неки начин, и као потпуно нову књижевну чињеницу.

Сусрет са злом и пролазак путем искушења које зло доноси не остављају, на крају крајева, много наде писцу.

Тачније, остављају га насамом са сопственим напором да нешто, упркос свему, ипак изрекне, осмисли, протумачи. Речи једино претичу. А поглед овековног писца на своје доба већ је сасвим без сјаја. Уосталом, сурова симetriја тоталитаризма, оформљеног истовремено на различитим крајевима Европе – уз објашњење да потичу из различитих идолошких постулата, али из исте суманутости, беснила и наопаке логике – никада у историји савршенији механизми за масовна сатирања и геноциде – гашење свет(л)ости духа и мишљења под притиском моћи и власти – политичко окамсњивање идеја и посебно оно што тај процес рађа – холокауст, конц-логори, гулаг, расизам, фашизам, стаљинизам, антисемитизам и ционизам (суморни списак тежи бесконачном) – више су него довољан повод хуманистичком појединцу, писцу, за упуштање у двобој са авестима века.)

Чак и када Кишова прича није, бар не на први поглед, у дослуху са побројаним механизмима, они су увек негде ту, на фону нарације, дискретно присутни, да би се у једном тренутку, понекад тек у пошти или већ како то приповедање захтева, ипак појавили. Као што Едуард Сам јесте у својим сомнабулијама подједнако услед ратног кошмара са једне, и услед властите судбинске предестинираности губитника са друге стране, тако и новорођени Кишови ликови (Естехаз, Бандука, Осипович и други) добијају књижевну уверљивост укрштањем мотивацијских чворишта њиховог „објективног“ историјског положаја у времену и друштву, односно, њиховог психолошког, субјективног стања, темперамента и карактера које Киш приказује на маестралан начин, постским ткањем језика.

Репрезентативни пример таквога укрштаја проналазимо у причи „Црвене марке са ликом Јесињина“. Највећим делом та прича бива приповедана тоном сентиментално-патетичне исповести (како то сам одабрани жанр захтева) да би се тек негде при крају испоставило како узрок очекиваног нестајања главног јунака Мендела Осиповича (који се, да снигма буде већа, мада је главни јунак приче, не појављује као индивидуализовани лик) ваља тражити не у лирском предосћају казивача, већ у сплету околности које диктира једно наказно и сурово време које прождире своју лепу. Наравно да се тај сплет психолошких и социјалних околности некада више, а некада мање потенцира, израста у обликовану доминанту приповедања

или, пак, бива потиснут у корист наглашавања неких поетских карактеристика приче (лирска дескрипција, рефренски коментар, преламање интонација казивања којима се производи ефекат дочаравања различитих мисаоних расположења, односно, ефекат релативизације посматраног и описиваног света). Такође, неизвесан је, мада је неминован, трепук измене приповедне перцепције. Он ће, на пример, у причи „Првене марке са ликом Лењина“ наступити управо у часу када се читаоцу учини да нарација неповратно клизи у извештачност, у мелодраму. Но, изменом мотивацијског тока и променом казивачке интонације успоставља се органско јединство приповедних јединица и остварује се пуноћа приповедне илузије. (Тон диктиран из самог бића нарације правомерно се изоставља да би се повратком на њега произвео нови ефекат.) Стапање различитих интонација, Данилу Кишу својствено још од раног романа Мансарда, поигравање са различитим тоналитетима и исказним могућностима књижевне фразе, а све то унутар једног, слојевитог, постизованог прозног говора, иде у ред важнијих Кишових доприноса постичкој промени српске (пост)модернистичке књижевности. Та се у бити песничка одлика преселила и у прозни текст и неспорно га обогатила, постајући тако, уз александријско осећање света, нова постичка карактеристика српске прозе коју ће обилато користити и даље преиспитивати писци који су у српску књижевност ступили после Киша.

Киш је артиста и слитиста, увек окренут трагању за што чистијим изразом и што довршенијом формом која има бити естетички коректив стичкој изопачености света. Клонска се транспарентности, али прихватајући теме које му сугерише стварност нашега света, Данило Киш у својој у исти мах поетски ексклузивној али стички продорној литератури исповеда одређени тип интелектуалног ангажмана, чији је квалитет врло далеко од било какве једносмерности или тенденциозности, а врло близу иманентног захтева за дубинским, аналитичким мишљењем свих, а нарочито трауматичних појава савременог света. Испушење је највеће пред појавама које узрокује или којима влада паклени, репресивни тријумвират зла, догме и мржње. И зато је цртање одбрана света, устук тамним силама. Кишова прозна реченица биће тако почесто лирска, меланхолична, сентиментална и патетична, што може бити тумачено и

као израз оног базичног осећања немоћи, проистеклог из уверења да се ништа под капом небеском не може стварно изменити, али ће, у крајњу руку, појана саме те реченице, и потреба да се уопште говори, упркос свему, бити знак „принципа наде“, тачније, лежиште тога принципа. Чак и када тврди да је све узалудно, писац, било који, а Данило Киш посебно, наставља да пише, да непрестано покушава, да сумња и да верује. Када не остане ништа, остаје језик и остају реченице, и прича склопљена од тога језика и од тих реченица. Када разочараност бесмислом света све надрасте, остаје уверење да не треба одустајати, да чак и узалудни напор, удружен са крајњим агностицизмом (што је у суштини стваралачки конструктивна комбинација) ипак могу пружити некакву утеху. Утеху да смо покушали. Коначно, јунаци Енциклопедије мртвих само то и чине. Покушавају да победе оно што се не може победити, али покушавају тако људски. Важно је покушавати, то је јединио што нам је дато. Упркос свему.

Смрт се устремљује на све протагонисте Кишове прозе неминовно, као једина могућност судбинског избора, а сама се прича може посматрати као праћење јунака до његовог овоземаљског нестанка. Рађање и смрт су природни међани за одређивање почетка и краја приповедања. Киш пролази историјом, сажима времена, успоставља аналогије, узглобљава варијације и парафразе, користи технику цитатне монтаже, надограђује библијске теме, апокрифе, легенде и чуда и, полагао се приближавајући новом добу, стиже до непосредне савремености да би језиком прозе дочарао став како се све догађа само једном и како се то једно догађа увек. У тој тачки универзализације искуства постаје неважно шта је фикција а шта је стварност, шта је рад маште а шта документ. Све се понавља осим људске индивидуалности. Али крајњи смисао те индивидуалности је неразговоран. Поразан. Дошли смо ту само зато да нас једном више ту не би било. То је све. Смисао је, можда, у оном што остављамо онима који ће тек доћи. Оним што остављамо уписујемо се у Књигу. Свет је Књига. Свако у њу прилаже своју појединачну причу, свој животни роман. И тако настаје свеошпта Енциклопедија. То је основна нит свих Кишових прича из књиге Енциклопедија мртвих, нарочито наглашена у истоименој, насловној причи. То да ће се кроз Књигу, све до Судњег дана, обнављати

мисао на онога кога више нема, слаба је утеха. Али је ипак утеха.

Кишови јунаци, готово по класичном трагичком принципу који познајемо из дела Есхила и Софокла, упркос опирању и тежњи да сходно (невеликим) људским моћима осмисле своје трајање, постају нека врста „играчке судбине и богова“, овога пута, међутим, идеологизоване судбине (политика као судбина) и антропоморфних богова (тоталитарне вође и диктатори). Њихов крај је, као и код класичних јунака, јасно одређен, али је њихова кривица, за разлику од јунака некадашњих трагедија који трпе кривицу предака, сасвим безразложна, апсурдна. (То је, такође, једна модернистичка корекција на традицијском низу.) Кишови прозни јунаци су индивидуализовани тачно онолико колико у приповеци као одабраном прозном жанру књижевни јунак може бити индивидуализован, што значи да индивидуализација траје све до тренутка појаве матне претње у великој шаховској партији писања. Смрт је неминовност која се не може победити причом. Она се причом само заварава.

У књизи у којој је смрт заједнички именитељ свих приповедака – смрт као онтолошки и метафизички сусед уметности – Данило Киш се, описујући причом круг, враћа основним питањима и парадоксима постојања, и својом језичком интерпретацијом, начином њиховог постављања, потврђује њихову трајну актуелност. Писати (причати, као Шехерзада) да би се одложила помисао на смрт, премда нам се та мисао враћа као бумеранг – могла би бити идеја која остаје крајњи резултат (тематског) читања Енциклопедије мртвих.

II

„Покушај анализе не успева да обухвати анализирани предмет.“

Пјотр Равич

О Кишовим је књигама, речено језиком парадокса, критика рекла готово све и рекла врло мало. Кишово дело, узго и појединачно и скупно, захваљујући унутрашњој усаглашености и густини слојсва што

отежавају улазак у саму његову срж, непрестано измиче коначном читању. Од читања до дочитавања велики је размак. Читање се понавља али се граница дочитавања текста, уколико је он уметнички вредан, непрестано помера. Зато је свако ново читање тек фуснота на маргинама дела, in marginibus encyclopaediae.

Без разлике о којој је књизи реч, чиме се не укида говор нијансе нити пак могућност субјективног читалачког избора, лако се може приметити да се Кишова проза, у поновљеним читањима, увек открива у неком новом (истом и другом) светлу и да, услед нарочите, (а)типичне природе, захтева прилагођавање, навикавање читаоца на понуђене механизме приповедања и на значењске последице које отуда произлазе. Прозном формом, и поступком који одређује ту форму, као одабраним начином излагања неке теме, сугерише се и значење приче. За Кишову причу важно је приметити да се у њој писац концентрише на уобличавање онога што је универзално и непоновљиво. Када умине неизвесност првог сусрета са текстом, у којем читалац сходно својим предиспозицијама одлучује да ли је или није заинтересован за неку конкретну причу, и када се „похвата“ фактографија нарације, тек тада се отвара пролаз у оно што је битно, а то је чуд(ес)на прозирност и ритам једног литерарног, посредованог света кроз који нам и овај наш, заједнички свет одједном постаје некако ближи и разумљивији.

Док пише приче и романе Киш истовремено пише и једну могућу поетику прозе, не обавезно и не искључиво своје прозе. Појам поетика, дакако, у датом случају није добро разумети у смислу уписивања неких априорних стваралачких начела у тело приче (Кишу је стран поетички нормативизам), већ као надопуњујући, понекад из стваралачког процеса излучен, понекад паралелан, а понекад и доминантан ток приповедања о причи. Говор о уметности у самој уметности, што је александријска особина првог реда, данас је важан колико је важна и сама уметност. Знајући то, Данило Киш одлази даље. Он удружује и стапа различите типове језика и мишљења, различите облике стваралачке свести; речју, литераризује поетику и поетички осмишљава нарацију, пуштајући та два тока да сваки за себе, а заједно, струје у тексту. Видљивост тих токова се, при том, непрестано смењује. Аутопоетичка нит приповедања понекад избија у први

план, понекад је дата метафорично, то јест, посредно, да би потом нестала и утопила се у „нулто“ приповедање, па опет, у непредвидљивом, асиметричном ритму измене, изронила на површину, и тако непрестано. Аутопоетички коментар, којим се новом тексту проналази место у литерарном универзуму, јесте темељно својство Кишовог виђења књижевности. Ево примера из Енциклопедије мртвих. У Post scriptumu те књиге Киш наводи Хоторнову мисао: „Када писац назове своје дело романом (romance), једва да и треба напоменути да он тиме жели да затражи извесну слободу како у погледу облика дела тако и у погледу његове грађе“. Потом сам додаје: „Та тврдња, треба ли рећи, односи се у потпуности и на приповетку.“ Тако, заправо, уочавамо до ког се нивоа стваралачке свести уздиже писац док замишља, пише и потом накнадно коментарише сопствено дело.

Не без алузија на оспоравање тога дела Данило Киш је у неке приче из Енциклопедије мртвих уградио и слој новог, поетичко-полемичког говора. Неке, пак, приче, раније написане, предсказале су оно што се тек потом одиграло у напонај рецепцији Кишових књига, нарочито Гробнице за Бориса Давидовича. О којим је ту причама реч најбоље је оставити на процену самом читаоцу, уколико га тако нешто уопште интересује. Уколико је заиста тако, читалац ће сам решити тај ребус, а уколико није, нико неће бити на губитку. И без те врсте значењске актуелизације приче имају своју уметничку слојевитост и вредност.

Енциклопедијом мртвих додатно се потврђује још једна Кишова особина коју бисмо могли означити синтагмом „поетичка одважност“. Шта је „поетичка одважност“? Ништа друго него склоност писца да се суочи са изазовом највећег могућег реда, да у свом представљању света преуреди затечени поредак ствари, у конкретном случају, да укрсти оне планове који се у свакодневници потиру, а у књижевном тексту срећно надопуњују. Уводна прича „Симон Чудотворац“ (настала сажимањем једног раније започетог па напуштеног романа) то нам одмах зорно потврђује: настојање главног јунака да превазиђе сопствене моћи завршиће се његовим падом, али ће тај пад произвести универзални, симболички естетски ефект. Тај принцип је, можда, централни покретач нарације у већини прича Енциклопедије мртвих. А литераризована поетичка нит,

јасна и прецизна свест о томе шта се и како у тексту чини, помаже реализацију тога принципа. Без те свести прича би била само серијско фабулирање по унапред задатој матрици. Данило Киш је први писац заокруженог поетичког система у српској књижевности друге половине XX века који је, на Крлежином трагу, уз неизбежно „негодовање“ ауторитарних читалаца, разбио фаму о постојању искључиво критичарске тапије на суд о неком књижевном делу и упустио се, како имплицитно, тако и експлицитно, у тумачење онога што је сам написао, не реметећи тим гестом унутрашњи склад сопственог фикционалног текста нити пак смисао који у том тексту почива. Другим речима, Киш је од оних александријских писаца који већ у самом процесу стварања, али и пре и после њега, у чиновима самочитања и писања, достигае истовремено и свој тумач и критичар. Импулси критичке свести неразлучиви су део имагинације. Језиком анализе могло би се рећи да је по среди истовремено писање два дела која су једно – два дела једнога. За тврдњу да је ауторефлексивна прва карактеристика писања Данила Киша не треба превише доказа – сасвим је довољно читати његове књиге.

Не заводећи читаоца у искључивост једног поетичког модела проза Данила Киша непосредно сведочи да је писање непрестана промена. Ма колико усредсређене на једну тему, тему смрти, све приче Енциклопедије мртвих написане су на различит начин, увек у новом наративном кључу. Писци традиције тежили су идеалу монолитног стила који, једном досегнут, бива непрестано репродукован. Насупрот њима, писци модерних времена теже стилској полиморфији, жанровском номадизму. Кишова књижевна еволуција то изванредно илуструје. Једном освојена поетичка стратегија захтева непрестано преиспитивање. Енциклопедија мртвих се, отуда, посматрана у склопу Кишових дела, чита као варијација ради иновације.

Као и свака друга Кишова књига и Енциклопедија мртвих рађа двоумицу критике: или кренути у покушај реконструктивне анализе (пишући о књизи, критичар, у извесном смислу, изнова пише ту књигу) која је, ма каква била, недовољна да обухвати целокупни смисао дела или се, са нешто мањим ризиком, али и без креативне херменевтичке неизвесности, упустити у парафразу пишчевих поетичких коментара. Киш читаоцу поставља

замку: он усмерава читалачку имагинацију, али је не заробљава. Зато право читање његових прича почиње после коментара. Јер Кишова имплицитна поетика не тежи да постане књижевни закон. Она само посредује онај дубљи смисао самоспознате нарације. Зато читалац књига Данила Киша лако разликује оно што постоји у језику приче мимо онога што је пишчева интенција. Киш је церебралан али „топао“ писац. Богатство поетичких коменатара у фикционалном тексту, а нарочито после њега, није знак диктатуре пишчеве воље која се натура читаоцу, већ, напротив, знак сугестивних моћи приповедне самосвести. У Кишовим причама нема експлицитних порука које „суше“ нарацију и своде је на један план, али има збијеног и ауром критичке свести осветљеног смисла. Киш тумачи своја дела зато што осећа природну потребу за самотумачењем, али се мора рећи и да је затан део тих тумачења изнуђен, као одговор заблудам и странпутицама ригидне читалачке и критичке свести. Киш тражи нарочитог читаоца. Тек са таквим читаоцем и тек у таквом читаоцу текст реализује свој естетички потенцијал, поетску вредност и значењску пуноћу.

III

„Писати значи слагати реченице.“

Мирослав Крлежа

У девет прича Енциклопедије мртвих поново учавамо да је Кишов текст палимпсест. Писац се ту јавља као „рестауратор“ митских, књижевних и културних слојева, као медијум који знајући историју и традицију књижевног обликовања света прониче у дубину изабране теме смрти. Киш, дакле, начелно негује конструктиван однос према традицији, он призива традицију, јер се без традиције једноставно не може даље. Конвенције традиције се, при том, не понављају већ се обнављају. Фигура параболе, тако честа у Кишовом писању, доведена је до савршенства. Парабола, прва и највећа Борхесова жанровска и смислотворна љубав, у Кишовом случају има и један благи пародијски слој („Легенда о спавачима“ је у ствари пародија апокрифа) – она се, дакле, не преузима механички из обликовног фондуса традиције. Данило Киш у свом писању поетички одважно

дотиче и мири супротности на тако и према „парадоксалним класицима“ истовремено показује приврженост и исповеда сумњу, својствену свим ауторима истинске индивидуалности. Параболичност прича из Енциклопедије мртвих обогашена је и посебном оркестрацијом прозног језика; поједине приче („Славно је за отаџбину мрети“; „Огледало непознатог“) заправо су Кишове „црне фуге смрти“.

Критика је са разлогом истицала стваралачку виртуозност Данила Киша, видну у свим сегментима његовог дела (способност уобличавања прозне грађе, поетичка компетентност, језичка/звучковна организација текста, асимилација најпродуктивнијих литерарних искустава, вештина мистерије меланхолије и пародије, нова контекстуализација докумената и старих текстова, ширина асоцијативне мреже, богатство значења итд.). Са временом, међутим, постајући аналитички манир критике и њено „опште место“, та виртуозност као да је, добијајући негативан призвук, почела да ради против Кишових дела. Уследиле су примедбе да је Киш сувише интелектуалан и сувише артифицијелан писац чији је текст загушен бројношћу литерарних алузија. Тако се, из негативног угла, стигло до дефиниције александријског писца који данас стоји насупрот „великих националних бардова“ опседнутих властитом мисијом говорења „из главе цијелог народа“, а чија се књижевна вештина и даље мери количином изворног хајдучког приповедања и степеном наводне оригиналности. Механички понављајући овешталости исповедне књижевности, верујући да је снага Великих Тема („тешких садражаја“) равна естетској вредности, такви писци, на жалост, не увиђају да се у новом добу једноставно не може писати мимо традиције модерне књижевности, од Кафке, Пруста, Џојса, преко Бекета, Борхеса, Набокова и Камија, све до најновијих, постмодерних писаца. Киш то зна и не таји то знање. Свест о томе шта други писци раде, испробавање њихових поетичких предлога и, зашто да не, њихово пародирање, све, наравно, из перспективе непоновљиве креативне индивидуалности, насупрот игнорантског става „да оно што није по мојој мери уопште нема меру“, сведочи о парадигматичној важности Кишове појаве у српској књижевности. Са њиме је наступила александријска ера: нема више „изворних“ писаца, књижевност не може постојати изван књижевности.

Чини се да право читање Кишових прича, насталих од беспрекорно сложених реченица које извиру једна из друге, почиње са тренутком стапања универзалних значења и наративне конструкције која посредује та значења. Прозни свет који нараста у језику, у једној тачки тога процеса се материјализује у нову, фикционалну стварност текста, а текст постаје дубински, симболички рефлекс стварности коју сви делимо. Ерудиција, поетизовани стил, проналажење пропорција између брижљиво одабраних слика, реминисценција, сажетих збивања (Кишова прича је динамична изнутра, собом, а не по интензитету механичке радње) и интелектуалних коменатара и реплика, они су елементи од којих писац склала непоновљиву грађевину властите прозе. Та грађевина се пред очима читаоца указује као вајарска нуна пластика. Коракнемо ли у страну, променимо ли угао гледања макар и за једну једину, нарочито наглашену реч, открићемо неку нову димензију значења. У сличној улози је, претпостављамо, и писац док пише приче. Он контролише језик само до извесне границе, после тога језик и логика приче контролишу писца. Пронаћи ту границу и балансирати на њој значи бити добар писац.

Свет Кишове прозе се и у Енциклопедији мртвих формира стапањем александријске, ерудицијске подлоге текста (традиција, свест о форми, пастиш) и аутентичног, апсолутно аутентичног, личног доживљавања живота. Попут неког текстуалног алхемичара који трага са тајном света и Данило Киш непрестано варира поступке и одмерава прозну грађу. Успомене постају документи, а документи успомене. Ако кажемо да у раној фази Кишовог рада доминирају поетизоване успомене, а у каснијој (у књигама Гробница за Бориса Давидовича и Енциклопедија мртвих) фикционализовани документи ми у суштини изнова констатујемо Кишову склоност варијацији као нарочитом поетичком гесту, као кључном стваралачком поступку. Види се то и на плану форме: рана идеја о роману „Легенда о спавачима“ час пуне уметничке реализације доживела је у причи „Симон Чулотворац“. Постизовани језик, међутим, остаје трајна константа Кишове прозе. Варирање поетских тоналитета – од меланхоличне евокације дстињства, преко лирског приповедања снова, до каталога осећања и боја и асоцијативне дисперзије, уз готово импресионистички

расуте ивице описиваних слика што се све скупа поступком прецизно вођене монтаже скалапа у чврсту а језички етеричну причу – говори нам да се Кишова стваралачка перспектива стално мења али да једино остаје непроменљиво око које гледа. Енциклопедија мртвих нови је том настојања Данила Киша да проникне у тамни смисао света, да га разуме и оплемсني. Књижевност, подједнако песма, прича или роман само су могући сугестибилни облици допирања до тога смисла. А сазнање да је коначни смисао немогуће досегнути у књижевности није препрека већ, управо супротно, покретач писања. То што је смрт непобедива не спречава нас да покушамо да је победимо, макар у причи. Промена приповедачких перспектива и преиспитивање приче у самом процесу њеног настанка – при чему извор перспективе остаје иста лирска душа – резултира појавом нијансе као важне поетичке карактеристике Кишовог прозног умећа. Тако је, генерално узев, Енциклопедија мртвих нова нијанса у покушају одговора на давно постављена одсесивна питања. (Питање смрти прво је питање прозе Данила Киша, од раних просева свести у роману Башта, пепео до проницања смрти у цивилизацијском и историјском кључу из књига Гробница за Бориса Давидовича и Енциклопедија мртвих.)

Кретање између крајности, клатном писања, настојање да се конзистентним учини оно што је темељно противречено, обележава Кишову поетику. Вера и сумња; фиктивно и документарно; објективност и субјективност; лирско и епско; појединачно и универзално; иронија и патос у свом дијалектичком кружењу чине срж Кишовог писања. Свеједно како то стапање супротности тумачили, свеједно како именовали полове иманентне противречности бића (Киш их понекад види у сучељавању јогија и комесара, светла и таме, Ероса и Танатоса, добра и зла, конструкције и деструкције) дуалистички (библијски) принцип је основни творбени и значењски принцип књига Данила Киша. Ни Енциклопедија мртвих није изузетак. На пример, у причи „Књига краљева и будала“ зло и добро бивају наизменично обасјавани, не без иронизације става да „тачка гледишта одређује природу предмета“; зло и добро мењају улоге у зависности одакле се посматрају и какав је контекст њиховог тумачења. Један од јунака приповетке, Рачковски, управо оличава такав духовни став. О њему се

каже: „Животни пут тог човека (запажа приповедач) непоколебљиве воље открива нам једну на изврстан начин типичну судбину; то кретање из лева у десно или из десна у лево по идеолошкој равни данас је већ опште место европске интелигенције, и доказ да у дијалектици људског развоја нема константе.“

Одмереном, чак филигранском употребом речи и складним, мелодичним низањем реченица Данило Киш тежи потпуном имагинативном сажимању искуства. Сентенциозност пишчевог стила непосредна је последица хотимичног и врло доследног уклањања сувишности. У једном од аутопоетичких екскурса из приче „Књига краљева и будала“ читамо и ово: „Само начело економичности спречава ову повест, која је само параболоа о злу, да се развије до чудесних размера романа, чија би се радња одвијала у неизвесном трајању, на огромним пространима европског континента, до Урала и иза Урала, као и обе Америке, са небројеним протагонистима и милонима мртвих на позадини неког стравичног пејзажа.“ Усредсређен на игру комбиновања фиктивне и стварне документарности, библијских аналогичности и апокрифа, интиме и историје, интелектуалних екскурса и лирских епифанија, цитата и парафраза, непоновљиво индивидуалног рада у језику и имитирања многих типова говора, Данило Киш је, у суштини, сјајни маштар опседнут пре свега прозирношћу и пролазношћу ствари и јединим могућим савршенством: савршенством речи.

Post scriptum

Није одвећ мудро по вредности упоређивати Кишове књиге. Постоје писци код којих је целина и значај свеукупног стваралачког опуса већа од простог збира појединачних остварења а, такође, постоје писци код којих једна књига својом вредношћу превазилази значај њиховог опуса. Посматран из предложеног угла Кишов опус делује врло уравнотежено. Што ће рећи да висока вредност и поетички квалитет Кишових појединачних књига одговарају општем квалитету његовог опуса. Књиге у том опусу зраче појединачном снагом, а те се снаге скупно сливају у дело које репрезентује највише домете српске приповедачке уметности друге половине XX века.

Михајло ПАНТИЋ

ЕНЦИКЛОПЕДИЈА МРТВИХ

1.

Седамнаест година после смрти и чудесног ускрснућа Исуса Назарећанина, на праињавим путовима који пресецају Самарију и затрпавани ђудљивим песком губе се у пустињи, појављује се онај што су га ученици звали Чудотворац, Симон Чудотворац, а непријатељи погрдним именом „борборита“. Неки су тврдили да је дошао из селендре зване Гита, у Самарији, неки да је из Сирије или из Анадолије. Треба признати да је и он сам допринео тој забуни, јер је на то безазлено питање порекла одговарао једним широким замахом руке који је обухватао једнако прво насеље као и пола небосклона.

Био је средњег раста, мишићав, кудраве црне косе која је почела да се на темену проређује, док му је брада, такође кудрава и неуредна, већ била прошарана белином. Имао је повијен кошчат нос и профил овце. Једно му је око било веће од другог, што је давало његовом лицу помало саркастичан израз. У левом је уву носио златну минђушу: змија која гута свој реп. Опасивао се вишеструко ланеним конопом који му је служио и као циркуски реквизит; тај би се конопач у једном часу усправио и он би се, пред задивљеним очима гледалаца, успентрао уз њега као уз какву притку. Или би га везао о врат каквом говечету којем је одсецао главу једним јединим замахом мача, изговарајући чаробну формулу. На тренутак би глава и тело лежали одвојено у пустињском песку; чудотворац онда изговара ону исту чаробну формулу наопачке, и глава се спаја са трупом, а ланено уже са врата говечета остаје на земљи. Симон развезује чвор и поново опасује конопач,

уколико неко од гледалаца не жели да провери састав влакана. Симон му тада пружа један крај укрућеног конопца, као да му пружа штап; чим га је сумњичавац дохватио, уже спласне и легне по земљи, подигавши прашину.

Говорио је подједнако добро грчки, коптски, арамејски и хебрејски, као и локалне дијалекте, мада су његови непријатељи тврдили да сваки од тих језика говори са страним нагласком. Симон се није много обазирао на те гласине и, имао се утисак, да их је и сам подржавао. Био је, кажу, жива духа и одличан говорник, поготову када је говорио својим ученицима и следбеницима или пред окупљеном масом. „Тада су му очи сијале као звезде“, каже један од његових ученика. „Имао је глас лудака и поглед блудника“, бележи један од његових противника.

На замршеним путовима који воде са Истока на Запад и са Запада на Исток, Симон Чудотворац сусреће силесију проповедника и њихови се путови често укрштају. Ученици Јована и Павла, и Јован и Павле лично, разносе по свету наук Исуса Назарећанина, чија успомена још живи у Палестини, Јудеји и Самарији. Симон често открива трагове њихових сандала на улазу у неко село. Село је чудно утихло за то доба дана, чује се лајање неког пса и звонко блејање оваца. А онда, такође налик мекету, допире из даљине мушки глас, звонак и бистар, још не сасвим разумљив; то апостоли, пропети на расклиману бурад, проповедају савршенство света и Божјег стварања. Сачекавши да се измакну, прикривен у хладу неке колибе, Симон улази за њима у насеље, још пре него што се народ сасвим разишао.

Тада и сам почиње да проповеда, окружен својом пратњом. Изморен мудровањем апостола, свет се окупља око њега невољно. „Сад смо испратили Павла и Јована“, говоре му, „доста нам је речи за читаву годину.“

„Ја нисам апостол“, каже Симон, „ја сам један од ваших. Они вам стављају руку на главу да би вас надахнуо свети дух; ја вам пружам руку да вас извучем из прашине.“ Ту подиже руке увис, а из широких рукава који падају у великим наборима, помаљају се његове лепе беле руке и његови фини прсти, какве имају само лењивци и опсенари.

„Они вам нуде“, наставља Симон, „вечно спасење; ја вам нудим сазнање и пустињу. Ко хоће нека ми се придружи.“

Народ већ бејаше свикао на сваковрсне скитнице које су долазиле са свих страна, највише са Истока, час сами, час удвоје, час праћени гомилом верника. Неки су остављали своје мазге и камиле на домак насеља или подно планине или у оближњој долини, неки су долазили са наоружаном пратњом (и њихове су проповеди личиле пре на претњу и на комедију), неки су долазили на мазгама и, не сјахујући, почињали да изводе акробатске тачке. Али ових последњих петнаестак година, од смрти неког Назарећанина, почели су да пристижу млади и здрави људи, однеговане браде или још сасвим голобради, у белим огртачима и са пастирским штаном у руци, и сви су себе називали апостолима и Божјим синовима. Сандале им беху прашњавае од дуга пута, а говор им наликоваше један на други као да су учили из исте књиге; сви су се позивали на исто чудо, чији су били очевици: неки је Назарећанин на њихове очи претворио воду у вино и нахранио читав пук са неколико срдела. Неки су тврдили да су Га видели како се на њихове очи извио у небо, уз заслепљујућу светлост, и домогао се неба као какав голуб. Слепци, које су водили са собом као живе сведоке, тврдили су да им је та светлост спржила вид, али им је дала светлост духовну.

И сви су се они називали синовима Божјим и синовима Сина Божјега. Обећавали су за парче хлеба и врч вина вечни живот и блаженство, а када би их народ отерао са свог прага, напујдавши на њих оштре псе, тада би претили вечним паклом где тело гори на тихој ватри као јагње на ражњу.

Међу тим проповедницима било је и добрих говорника који су знали да неповерљивом народу и још неповерљивијим властима дају одговоре на многа замршена питања, не само о души него и о телу, о земљорадњи, о сточарству. Младићима су лечили бубуљице, девицама су давали хигијенске савете како да своје девичанство заштите и како да га лакше подносе; старцима су давали упуте како да се припреме за долазак смрти, које речи да изговоре у судњи час, како да ставе руке да би се лакше провукли кроз теснац који води ка светлости; мајкама су давали савете како да без трошка и скупих врачева и медицина спасу свој пород, како да сачувају синове од ратних похода, а нероткиње подучаваху јасним и простим молитвама које треба да изговарају три пута на дан,

наште срца, како би им свети дух – тако су то они звали – оплодио утробу.

И све су то чинили бесплатно, без паре и динара, уколико се у плату не урачунава кора хлеба коју су примали са захвалношћу или здела хладне воде коју су пили на гутљаје, мрмљајући неке неразумљиве речи. Тако су се ти проповедници надовезивали један на другог, долазећи из разних крајева света, разних обичаја и језика, с брадом или голобради, но сви су говорили мање-више исто, што је наговестио један потврђивао је други, само су се умножавали детаљи, и, без обзира на незнатне разлике, прича о чудима и ускрснућу тог Назарећанина почињала је да лобија у својој веродостојности. Народи Јудеје, Самарије, Анадолије већ су се били свикли на ове мирољубиве момке прашњавих сандала који држе руке прекрштене на грудима, говоре гласом девице и певају очију дигнутих к небу. Давали су им хладне воде и кору хлеба а они су захваљивали и обећавали вечни живот заузврат, описивали им неки чудесан предео где ће dospети после смрти: ту нема пустиње, ту нема песка, змија и паукова, него само палме широких листова, извори ледене воде на сваком кораку, траве су до колена и изнад колена, сунце сија умерено, ноћи су као дани, а дани су вечни; краве пасу, козе и овце брсте по пашњацима, цвеће мирише у свако доба године, ту је вечно пролеће, нема гавранова и нема орлушина, до само славуји који певају поваздан. И тако даље.

Ту слику рајских перивоја, која је у почетку свима изгледала смешна и немогућна – ко је још видео да сунце вечно сија, да болова и смрти нема? – ти су младци благих плавих очију описивали с таквом уверљивошћу, с таквим надахнућем, да им народ поче веровати. Кад се једна лаж понавља дуго, народ почиње да верује. Јер вера је народу потребна. Многи младићи обукоше сандале дугих каишева и кренуше за њима. Неки су се враћали у своје село после годину-две, неки после десет. Бејаху изморени од дуга путовања, браде им беху прогрушане белином. Говорили су сад и сами тихо, држећи руке прекрштене на препонама. Говорили су о Његовим чудесима, о Његовом науку, проповедали су чудне законе, презирали су путене насладе, облачили се скромно, јели умерено, пили вино подижући путир увис обема рукама. Само би планули с неочекиваном жестином када би им неко противуречно,

када би неко изразио сумњу у њихов науку и у Његова чудеса, када би неко, јаој њему! посумњао у вечни живот и рајске перивоје. Тада би му сликали речима живим и жестоким, речима претећим и пламеним, казне вечног испаштања. „Нека вас чувају богови“, пише један паганин, „њихова зла језика и њихових клетви.“

Знали су у односу на сумњивце да се служе слаткоречивошћу и обећањима, подмићивањем и претњама, и како им се ширила моћ и повећавао број верника, постадоше све силнији, све бахатији. Уцењиваху породице, уношаху смутње у духове, плетијаху интриге око сваког ко би изразио макар само сумњу у њихов науку. Имали су своје провокаторе, смутљивце и тајне судове на којима изрицаху анатеме и казне, спаљиваху списе противника и бацаху проклетства на главе тврдокорних. Народи им се прикључиваху у све већем броју, јер одане награђиваху а непокорне кажњаваху.

У то доба, дакле, појави се Симон звани Чудотворац.

Он је проповедао да је Бог апостола тиранин, а тиранин не може бити Бог разумном човеку. Тај њихов Бог, Јехова, Елохим, острвио се на човечанство, дави га, коље, шаље на њега болести и дивље звери, змије и гарантеле, лавове и тигрове, муње и громове, кугу, лепру, сифилис, буре и олује, сушу и поводње, море и несанице, јад младости и немоћ старости. Сместио је претке наше блажене у рајске перивоје, али их је лишио најслађег плода, јединог што га човек завређује, јединог што чини човека различним од пса, камиле, магарца и мајмуна – сазнања добра и зла.

„И кад је тај наш несрећни предак, гоњен радозналошћу, хтео да се домогне тог плода, шта је учинио тај њихов, тај ваш Елохим, тај ваш Праведни, Велики, Свемогући? Шта?“ – кличе Симон клатећи се на климавом бурету. „Знате ви то добро, знате. (Проповедају то вама свакодневно ваши апостоли, слуге његове и робови.) Протерао их је као кужне и губаве, протерао их је немилосрдно, огњеним мачем. А зашто? Зато што је то Бог злурадости, пакости и љубоморе. Он уместо слободе проповеда ропство, уместо побуне покорност, уместо насладе лишавање, уместо сазнања догму... О, народе самаријски, зар није недавно тај ваш ненавидник срушио ваше домове? Зар није послао на ваше њиве сушу и скакавце? Зар није одвео из вашег места десетине губаваца? Зар није

опустошио колико пре годину дана ваше домове страшном кугом? И какав је то Бог, какав праведник, како кажу ваши апостоли, када је у стању да се још једнако свети, вама, због тобожњег греха што га учинише ваши далеки преци? Какав је то праведник који шаље кугу, муње и громове, болештине, јад и невоље, само зато што се наши преци, гоњени радозналошћу, том живом ватром из које се рађа сазнање, усудише да узберу јабуку? То, народе самаријски, није Бог, то је ненавидник, то је хајдук и харамија који својим анђеоским четима, наоружаним до зуба, наоружаним мачевима пламеним и стрелама отровним, стоји на вашим путовима. Када вам сазру смокве, пошаље на њих пошаст, када вам сазру маслине, пошаље на њих олују да их обори и град да их у земљу утаба и у блато претвори; када вам се ојагне овце, пошаље на њих кугу, или вукове или тигрове да вам торове опусте; када вам се роди дете, шаље на њега грчеве, да му живот прекрати. Какав је то Бог, какав је то тобожњи праведник који све то чини? Не, то није Бог, то није онај који је на небу, то није Елохим. То је неко други. Јер Елохим, творац неба и земље, човека и жене, змије и птице, творац свега живог, онај који је уздигао планине изнад мора, онај који је створио мора, реке и океане, зелене траве и хлад палми, сунце и кише, ваздух и ватру, то је Елохим, бог праведности. А тај чији вам наук проповедају Петар и Јован и Павле и њихови ученици, то је харамија и убица. И све што вам говоре о њему и његовој владавини Јован и Павле, Јаков и Петар, све је то лаж, о почуј, народе самаријски! Њихова изабрана земља је лаж, њихов је Бог лаж, њихова су чудеса лажна. Они лажу јер им је лажан и њихов Бог у кога се куну, стога они лажу у сваком часу, и ушавши тако у големи колоплет лаж, више ни сами не знају да лажу. Где сви лажу нико не лаже. Где је све лаж ништа није лаж. Царство небеско, царство праведности је лаж. Сваки атрибут њиховог Бога је по једна лаж. Праведни, лаж. Истинољубиви, лаж. Једини, лаж. Бесмртни, лаж. И њихове књиге су лажне, јер обећавају лаж, обећавају рај, а рај је лаж јер је у њиховим рукама, јер су они на вратима рајским, његови анђели наоружани огњеним мачем, и њихове судије са лажним кантаром.“

Пук га је слушао равнодушно и с неповерењем, као што пук слуша демагоге: тражећи скривена значења иза нејасних речи. Јер пук се већ био привикао на чињеницу

да моћници, власти и фарисеји прикривају слаткоречивошћу и обећањима обмане, претње и глобе. Чекали су, дакле, да се и овај изди, да каже најзад оно због чега је дошао, оно због чега све те пуне речи, сав тај нејасан говор, лишен јасноће и смисла. Стога су га слушали даље. Бар ће, надали су се, поткренити на крају своје мутно излагање неком акробатском тачком, неким чудом.

„Царство небеско почива на темељима од лажи“ – наставља Симон, погледавши у немилосрдно сунце – „а крв му је на две воде, од лаже и паралаже. И њихови су списи састављени од лажних речи и лажних закона, сваки је закон по једна лаж: десет закона, десет лажи... Није им довољно што је тај њихов Елохим тиранин и осветољубив и зао као какав зли старац, него још треба да му се дивите, да падате пред њим на земљу ничице, да не мислите ни на шта друго до на њега! Да га називате, тог тиранина, јединим и свемогућим и праведним! И да се покоравате њему јединоме! О, народе самаријски, какви су то шарлатани који те посећују, који ти гуње уши лажима и лажним обећањима? Они су присвојили за себе његову милост, а од вас траже да му се покоравате без роптања, да сносите све невоље живота, ране, болести, трешње, поводње, кугу, а да га при том не кунете. Зашто би иначе забрањивали да му узимате име у уста? Лаж је, велим, народе самаријски, све што вам проповедају Петар и Павле, све је то лаж и паралажа њихових ученика, све је то страшна и голема подвала! Зато: не убиј! Јер убијање је његов посао, тог њиховог Јединог и Свемогућег и Праведног! Његово је да коље и да убија децу у колевци, мајке при порођају и старце безубе! То је његов занат; зато: не убиј! То је његово и слугу његових да убијају! Они су једини позвани за то! Они су одређени да буду вукови, а ви да budete овце! Стога се, народе самаријски, препусти њиховим законима!... И зато: не блудници, да би могли они да одводе за себе цвет твојих девојака! И зато не завиди ближњему своме, јер немаш шта да му завидиш! Они траже од тебе све, душу и тело, дух и мисао, а заузврат ти дају обећања; за твоју садашњу покорност, и твоју садашњу молитву и твоје садашње ћутање дају ти шарену лажу обећања, обећавају ти будућност, будућност које нема...“

Симон није приметио, или се само правио да не примећује, да се народ већ разишао и да га још једино слушају они који су се називали његовим ученицима, док му је

Софија, његова верна пратиља, брисала чело и додавала му врч са већ смлачалом водом, мада је врч стајао закопан у песку, дубоко.

Софија бејаше жена тридесетих година, ситна стаса, бујне косе, очију црних као трњине. Преко провидног светлог огртача носила је шарене свилене шалове, без сумње купљене у Индији. Симонови су ученици говорили о њој као о оличењу мудрости и зреле женске лепоте, док су хришћански ходочасници ширили о њој свакојаке гласине: да је каћиперка, блудница, успаленица, вртирепка и шарлатанка која је доспела до милости свог шарлатанског пратиоца право из неке јавне куће у Сирији. Симон то није порицао. Њена негдашња судбина робиње и наложнице служила му је као очигледан пример, пример и поука, Јеховине окрутности и суровости овога света. Тај Пали Анђео, то Залутало Јање, тврдио је он, само је жртва Божје окрутности, Чиста Душа заточена у људску телесност. Њен се дух селио вековима као из посуде у посуду, из једног тела у друго, из једног привида у други. Била је она Лотова кћи, и била је Рахиља, и била је Лена Јелена. (Грци и варвари дивили су се, дакле, једном привиду и крварили због једног фантома!) Последње њено отеловљење беше та проститутка у једном сиријском лупанару.

„А дотле“ – наставља Симон, испљунувши гутљај млаке воде, јер угледа групу ходочасника у белим огртачима где изронише из сенке кућа; и препознаде у њима Петра и његове ученике, оборужане пастирским штаповима... „А дотле, под мрачним покровом небеса, у тамним зидинама земље, у тамници живљења, презрите богатство, како вас они уче, одбаците телесне насладе, презрите жену, тај врч нектара, ту урну блаженства, у име њиховог лажног раја и у страху од њиховог лажног пакла, као да није пакао сав овај живот...“

„Неко се определио за земаљско а неко за небеско царство“, рече Петар, наслонен обема рукама на штап.

„Презрети богатство може само онај ко је богатство имао“, рече Симон и зачкиљи на њега оним својим крупнијим оком. „Дивити се сиромаштву само онај ко је био сиромашан; одбацити телесне насладе само онај ко их је искусио.“

„Син је Божји искусио патњу“, рече Петар.

„Његова су чуда доказ праведности, добаци један од Петрових ученика.

„Чуда нису никакав доказ праведности“, рече Симон. „Чуда служе као последњи доказ само за лаковерни пук. Ту је моду увео онај ваш несрећни Жидов што је завршио на крсту.“

„Тако може да говори само онај ко поседује такву моћ“, узврати Петар.

Тада Симон нагло скочи са климаве каце и нађе се тик пред својим изазивачем.

„Сад ћу полетети к небу“, рече.

„Волео бих то да видим“, рече Петар и глас му задрхта.

„Знам докле досежу моје моћи“, рече Симон, „и знам да седмо небо не могу достићи. Али шест ћу небеса походити. До седмог досеже само мисао, јер тамо је све светлост и блаженство. А блаженство није дато смртноме човеку.“

„Не мудруј“, рече један од Петрових ученика. „Ако досегнеш до оног тамо облака, знаћемо те ценити као што ценимо Назарећанина.“

Дознавши да се на домак села, код велике маслине, збивају неке необичне ствари, и да ће изгледа онај брбљивац најзад да прикаже неку од својих факирских вештина, народ се поново искупи.

„Врати се што пре“, рече један посматрач подсмешљиво. „Али нам остави у завет неку белегу.“

Симон одмота конопац са струка и стави га пред његове ноге.

„То је све што имам.“

А Софија рече: „Узми овај шал. Тамо горе је хладно као на дну бунара.“ И стави му шал око врата.

„Те припреме сувише трају“, рече Петар.

„Очекује да зађе сунце, како би се под плаштем ноћи извукао“, додаде један од Петрових ученика.

„До виђења“, рече Симон и пољуби Софију у чело.

„Збогом“, рече један од Петрових ученика. „И пази да не назебеш!“

Симон нагло поскочи, као петао, обема ногама истовремено, замахујући рукама неспретно, и прашина се подиже испод његових сандала.

„Кукуруку!“ повика један шаљивција. Био је то један младић носавица лица и лукавих очију које су се претварале у две косе оштрице када се смејао.

Симон погледа у његовом правцу и рече:

„Није ти лако, синко! Земља привлачи свако тело, чак и перце, а камоли једну људску руину од неких четрдесет ока.“

Петар се једва уздржао да се не насмеје гласно овом мудровању, но сакри смех у браду.

„Кад би знао да летиш као што знаш да мудрујеш“, рече онај шалјивџија, „већ би био небу под облаке.“

„Лакше је мудровати него летети, признајем“, рече Симон с тугом у гласу. „Ето, чак и ти знаш да брбљаш, а да се ниси никад у свом кукавном животу отргао од земље ни метар високо... А сад ме пусти да скупим своју снагу, да саберем своје мисли у једну жижу, да помислим свом силином на ужас земаљског живљења, на несавршенство света, на миријаде живота што се раздиру, на звери што се међусобно кољу, на змију која пчи лане што прежива у хладу, на вукове који раздиру јагњад, на богомољке што убијају своје мужјаке, на пчеле што умиру после убода, на бол мајки које нас рађају, на следе мачиће што их деца бацају у реку, на ужас риба у утроби уљешуре, на ужас уљешуре кад се насуче на обалу, на тугу слона који мре од старости, на краткотрајну радост лептира, на варљиву лепоту цвета, на краткотрајну варку љубавног загрљаја, на ужас проливеног семена, на немоћ остарелог тигра, на трулеж зуба у устима, на страх тек излеглог птића које мајка истискује из гнезда, на паклене муке глисте која се пржи на сунцу као на живој ватри, на бол љубавног растанка, на ужас губаваца, на страшну метаморфозу женских сиса, на ране, на бол слепаца...“

И видеше одједном како се смртно тело Симона Чудотворца одваја од земље, како се диже усправно и све навише, мрдајући рукама тек малко, као риба перајима, сасвим мало, скоро неприметно, а коса и брада му се лелујаху од тог спорог летења, од тог лебдења.

У нагло насталој тишини није се чуо ни један једини крик, ни један једини уздах. Гомила је стајала као скамењена, очију упртих к небу. Чак су и слепци окретали своје празне беоњаче ка небесима, јер су по нагло насталој тишини схватили шта се збило, куда је светина упутила свој поглед, куда су све главе окренуте.

Петар је такође стајао као петрифициран, уста отворених од забезекнутости. Он није веровао у чуда осим у чуда вере, а чудо је могло доћи само од Њега, јединог

Чудотворца, оног који је претворио воду у вино; све остало су само подвале опсенара, невидљиви конопци. Чудо је дато једино хришћанима, а и међу хришћанима само онима чија је вера тврда као камен, као што бејаше Његова.

Поколебан на тренутак, уплашивши се обмане – јер то не може бити ништа друго до обмана чула, египатске вашарске магије – он протрља очи, затим баци поглед на место где је малопре стајао (где мора, дакле, и сад да стоји) Симон звани Чудотворац. Али тамо га не бејаше, тамо бејаше тек онај ланени коноп склупчан као змија, и прашина која се полако слегала, прашина што ју је подигао Симон док је скакутао као какав неспретан певац, замахујући рукама као поткресаним крилима. Затим полако подиже поглед у правцу куда је гомила дизала главу и поново угледа Чудотворца. Његова је силуета била јасно видљива испод белог облака: сад је личио на каквог големог орла, али то не бејаше орао, то бејаше човек, још су се јасно разабирале људске руке и људске ноге, и људска глава, мада се, руку на срце, већ не би могло рећи да је тај човек што се ближи облаку управо Симон звани Чудотворац, јер му се црте лица не могаху више разабрати.

Гледао је у тај бели облак, жмиркајући очима како би се отарасио обмане којој је насео васцели пук. Јер ако је она црна силуета што се ближи облаку и небу заиста Симон, онда су Његова чуда и истина хришћанске вере само *једна од истина овога света*, не и једина; онда је свет тајна, онда је вера обмана, онда више не постоји сигуран ослонац за његов живот, онда је човек тајна над тајнама, онда је јединство света и стварања непознаница.

Оно што би – ако је веровати својим очима – требало да буде смртно тело Симона Чудотворца сад је доспело до облака: црна мрља која се за тренутак беше изгубила из вида, но која се сад, на белој позадини ниска облака, поново јасно оцрта, затим сасвим нестале у белој измаглици.

Тишина је потрајала још само тренутак а онда се зачу у гомили један уздах дивљења, и људи падоше на земљу ничице, клањајући се и машући главом као у заносу. Чак се и неки од Петрових ученика поклонили пред тим новим паганским чудом чији су били живи сведоци.

Тада Петар склопи очи и изговори, на хебрејском (јер то је природан говор међу свецима, а и да га гомила не би разумела) следећу молитву:

„Оче Једини што си на небесима, притекни у помоћ чулима мојим које је засенила земаљска обмана, дај очима мојим продорност вида а мом разуму бистрину како бих отклонио од себе тлапње и обмане, како бих остао непоколебан у Твојој вери и у својој љубави за Сина Твојега, Спаситеља. Амин.“

А Бог му рече:

„Следи моје савете, о Верни. Кажи пуку да је снага вере јача од тлапње чула, кажи гласно да те сви чују. И кажи им, гласно да те сви чују: Бог је један и име му је Елохим, и син је Божји један а име му је Исус, и вера је једна а то је вера хришћанска. А онај што је пред твоје очи полетео небу под облаке, Симон звани Чудотворац, отпадник вере и скрнавитељ Божјега учења, заиста је полетео снагом своје воље и снагом своје мисли и сад лети, невидљив, ка звездама, ношен снагом своје сумње и своје људске радозналости којој, међутим, има граница. И кажи им, гласно да те сви чују, да сам му ту моћ кушње дао такође ја, да његова снага и моћ потичу од мене, јер сам му допустио да куша душе хришћанске својим чудима, како бих им показао да нема чуда и да нема моћи мимо моје. Тако им реци и не бој се.“

Петар тада отвори очи и попе се на брежуљак од сасушене балеге по којем су се ројиле муве, и стаде да виче из свег гласа:

„Народееее, чуј и почуј!“

Нико не обрати пажњу на њега. Пук је лежао с главом у прабини, као овце за врелих дана у хладу жбуња.

Петар поново повика из свега гласа:

„Народе самаријски, чуј и почуј шта ћу ти рећи.“

Понеки подигосе главе, међу првима слепци.

„Видели сте оно што сте видели, били сте жртве обмане својих чула, тај мађионичар и факир, који је изучио школе у Египту...“

„Он је одржао своју реч“, рече Софија.

„Док избројим до десет“, настави Петар и не обазирати се на њу, „његово ће се тело стремкнути на земљу коју је презрео, пашиће као камен пред ваше ноге да се више никад не придигне из прабине... Јер Бог једини тако хоће... Један...“

„Он је ипак полетео“, рече Софија. Доказао је да је чудотворац.“

„Два...“

„Чак и ако падне, он је победник“, рече Софија.

Петар је држао очи затворене док је бројао, као да је хтео да закида на времену.

А онда чу врисак гомиле и отвори очи. На оном истом месту где је Симон малопрестео, помоли се из облака једна црна тачка која је бивала све већа. Тело Симона Чудотворца падало је ка земљи као камен, окрећући се око своје уздужне и попречне осе. Чудотворац је млатао рукама и ногама и бивао све већи и све видљивији. Гомила нагло поче да бежи на све стране, ваљда у страху да не падне на неког од њих то тело што се стрмоглављује из облака.

Све се збило затим нагло. Као врећа пуна влажног песка кад падне са кирицијских кола или као овца коју је испустио орао из висина, тако тресну о земљу тело Симона Чудотворца.

Прва му се примакла Софија Проститутка, његова верна пратиља. Хтеде да му навуче на очи шал што му га је дала, али није имала снаге ни за то, јер је морала да затвори очи ужаснута призором који је угледала. Смркане лобање, поломљених удова, лица изнакажена и крвава, с цревима просутим као црева закланог вола, лежао је на земљи, на земљи је лежала гомила здруганих и поломљених костију и искасапљеног меса, а његов бурнус, његове сандале и његов шал бејаху измешани са костима и месом у једну ужасну здробљену масу.

Они који су се примакли да виде призор, чули су само када је рекла, гласом каквим се проклиње:

„И ово је доказ истине његовог учења. Човечији је живот пад и пакао, а свет је у рукама тирана. Нека је проклет највећи од свих тирана, Елохим.“

Затим се упуту ка пустињи, наричући.

2.

По другој верзији, Чудотворац је усмерио свој изазов не ка седмом небу него ка земљи, највећој од свих Илузија.

Симон лежаше, дакле, у хладу големе маслине, полеђушке, руку забачених иза главе, погледа упртог у небо, у „ужас небеса“. Крај њега је седела Проститутка, „ногу раскречених као стеона крава“, како бележи један хриш-

хански полемичар (за кога нисмо, међутим, сигурни да ли он то преноси своје сопствено сведочење или само цитира неког од сведока те сцене. Или просто измишља.) Маслина и танак хлад маслине, међутим, на основу поновљеног сведочења, остају једина чврста чињеница ове необичне приче о Симоновим чудима. Случај је, дакле, хтео да туда наиђе Петар са својом свитом. Без сумње изазван Софијиним недостојном позом, један од ученика, главе окренуте у страну како би га искушење мимоишло, обрати се Симону питањем: да ли је боље сејати на земљи а жњети на небу или је боље бацати семе у ветар – сколастичко питање које тражи недвосмислен одговор.

Симон се наслони на лакат и, не придигавши се, одговори му преко рамена:

„Свака је земља земља и свеједно је где човек сеје. Права је заједница када се човек и жена измешају.“

„Сваки човек и свака жена?“ упита Петар и умало се од чуђења не обрну.

„Жена је урна блаженства“, рече Симон. „А ти, као сваки сметењак, једнако затвараш уши како их не би загадио хулом, и склањаш поглед или бежиш кад немаш шта да одговориш.“

Ту следи дуга теолошка расправа о Елохиму, о казни, о кајању, о смислу живота, о одрицању, о души и телу, све то измешано сколастичким доказима и цитатима на хебрејском, грчком, коптском и латинском.

„Душа је алфа и омега“, закључи Петар. „Добро је оно што годи Богу.“

„Дела нису добра или лоша по себи“, рече Симон. „Морал одређују људи а не Бог.“

„Дела милосрђа јесу зарок вечности“, рече Петар. „Чу- да су доказ за оне који још сумњају.“

„Може ли ваш Бог да поправи оштећење једне девице?“ упита Симон, погледавши своју пратиљу.

„Он има духовну моћ“, рече Петар, очигледно збуњен тим питањем.

Софија се смешкала двосмислено.

„Да ли има, хоћу да кажем, физичку моћ?“ настави Симон.

„Има“, рече Петар без оклевања. „Онај који је излечио губавце, онај који је...“

„... Претворио воду у вино *et caetera et caetera*“, прекиде га Симон.

„Да“, настави Петар. „Његов занат су чуда и...“

„Мислио сам да је његов занат столарство“, рече Симон.

„И милосрђе“, рече Петар.

Најзад, разљућен због толике Петрове тврдоглавости и упорног позивања на Његова чуда, Симон рече:

„Могу да учиним чуда као тај ваш Назарећанин.“

„Лако је то рећи“, узврати Петар и глас му задрхта.

„Он је научио на египатским вашарима разне вештине“, рече један од Петрових ученика. „Треба се прибојавати подвала.“

„И ваш је Назарећанин – како се оно зваше? – могао да научи египатске магије“, рече Симон.

„Чудо се збило више пута“, рече Петар.

„Укопајте ме шест лаката дубоко у земљу“, рече Симон после кратка размишљања. „Кроз три ћу дана васкрснути као онај ваш...“

„Исус“, рече Петар. „Знаш ти добро како се он зове.“

„Да, тај.“

Један од ученика отрча у оближње насеље и врати се са групом радника који су градили неки бунар у долини. Носили су на раменима ашове, лопате, секире. За њима се стгушти цело село, све што је могло да се миче, јер вест о томе да се појавио неки египатски мађионичар који ће да изведе чудо брзо се прочула по околини.

„Шест лаката дубоко“, понови Симон.

Радници су се дали на посао и ускоро је пешчани горњи слој заменило крупније камење, затим нека сува црвенкаста земља. Лопате су избацивале иловачу на којој су се видели трагови корења; исечене оштрим сечивима, глисте су се извијале и грчиле на сунцу као на живој ватри.

Софија је стајала без речи крај јаме која је бивала све дубља, док је Симон – као какав домаћин коме се гради бунар или постављају темељи нове куће – издавао радницима наређења, мерио корацима ширину и дужину јаме, спуштао ланени конопац у дубину, мрвио песак и земљу међу прстима.

Када је сандук био готов – четири грубо тесане даске од мирисног кедровог дрвета, учвршћене дрвеним клиновима – Софија скиде свој шал и стави га Симону око врата.

„Тамо доле је хладно као на дну бунара“, рече.

Симон се тада нагло одвоји од ње, ухвати руком даску сандука и продрма је, као да жели да провери чврстину конструкције. Затим закорачи спретно и испружи се на дну.

Радници приђоше и, на његов знак, укуцаше брадвама велике клинове. Петар шапну нешто једном од својих ученика. Ученик приђе и, проверивши клинове, климну главом.

Петар подиже руку која је лако подрхтавала и радници подвукоше конопце под сандук, затим га пажљиво спустише у јаму. Софија је стајала са стране, непомично. Земља поче да пада на поклопац. Чуо се звук сличан ударању големог добоша који се брзо удаљује. Ускоро ту, на месту где је била рупа, на домак големе палме, настаде хумка, налик на пешчану дину.

Петар се попе на хумку, подиже руке к небу и поче да мрмља неку молитву. Склопљених очију, главе мало накривљене у страну, остављао је утисак човека који ослушкује неке далеке гласове.

Ветар је још током дана збрисао трагове босих ногу и сандала са несталног песка.

Кроз три дана, а то је био један петак, ископаше гроб. На окупу је било много више света него приликом укуцавања, јер се вест о чудотворцу, факиру, опсенару, пренела и на даље покрајине. Софија, Петар и његови ученици, као судије којима су сви давали предност, били су најближе јами.

Прво их запахну ужасан смрад, као из пакла. Онда ускоро угледаше, под ископаном земљом, потамнеле, као зарђале, даске сандука. Радници избише клинове и подигоше поклопац. Лице Симона Чудотворца личило је на расточену губаву масу, а из очних дупљи провириваху црви. Само му жућкасти зуби беху искежени као од грча или као да се смеје.

Софија прекри очи рукама и врисну. Затим се нагло окрену према Петру и рече гласом од којег овај задрхта:

„И ово је доказ истине његовог учења. Човечији је живот пад и пакао а свет је у рукама тирани. Нека је проклет највећи од свих тирани, Елохим.“

Гомила јој направи место и она се проби кроз утихлу светину и упути се ка пустињи, наричући.

Њено се смртно тело врати у лупанар, а њен се дух усели у неку нову Илузију.

Ствар се догађа хиљаду деветсто двадесет треће или двадесет четврте. Мислим да је у питању Хамбург. То је време берзанских катастрофа и вртоглаве девалвације: дневница једног лучког радника износи седамнаест милијарди марака, а боље проститутке своје услуге наплаћују троструко. (Морнари у хамбуршкој луци носе „ситнину“ у картонским кутијама, под пазухом.)

У једној од ружичастих собица на домак луке умрла је изненадно, од запаљења плућа, проститутка именом Маријета. Украјинац Бандура, морнар и револуционар, тврдио је да је „изгорела од љубави“. Није могао уз њено божанско тело да веже ни једну баналност, а запаљење плућа је „буржоаска болест“. „Изгорела је као на ломачи“, говорио је. Мада је од тог догађаја било прошло скоро пет година, Бандурин глас је у том часу постао храпав и пригушен, као да се дави од кашља. То није била последица само алкохола, мада, истини за вољу, Бандура је у то време већ био руина, одбачен од својих, и налик на какав големи зарђали брод који, насукан, труне у плићак.

„Не брини“, кркла Бандура, „ниједна курва на свету не бејаше искреније ожалена... И ниједна не бејаше сахрањена са већим почастима.“

За Маријетин погреб бејашу похаране цветне леје стаклених башта и опустошени вртови периферијских вила, пси су лајали сву ноћ, дозивали се доге и вучјаци отимајући се из огрлица налик на псећи трнов венац; клизали су беоцузи тешких ланаца уз затегнуте челичне жице, као да звече ланци свих робова историје, а да нико ни слутио није, па чак ни стари уморни вртлари у чијим је болесним костима лежала историја болести голема као историја

пролетаријата, да се те ноћи догодила једна мала, сепаратна револуција: морнари из хамбуршке луке освојили су на препад богаташке курије и та су деца пролетера из Хавра, Марсеља, Антверпена, под окриљем ноћи поклати гладиоле, зарезавши их у корену оштрим матроским бритвама, погавивши својим подераним баканцама све ситно биље које не бејаше достојно ножа. Паркови и скверови бејашу те ноћи „варварски погажени“, а не бејаше поштеђена ни Градска башта, ни сквер пред Већницом, „на два корака од Полиције“. – „Тај варварски чин“, писале су новине, „извели су без сумње неки анархистички настројени духови и бездушни кријумчари цвећа.“

На Маријетин гроб бејашу донесени бокори ружа, бели и црвени, гране пинија са свежим засекума, тулипани и хризантеме, туберозе, небескоплаве хортензије, декадентне сецесионистичке перунике, то разблудно цвеће, јацинт и скупочени црни тулипани, цвеће ноћи, мртвачки воштани љиљани, цвет невиности и Првог причешћа, љубичасти јорговани што осећају на распадање, фукарске хортензије и наказне гладиоле (којих бејаше онајвише), нежнобеле и нежнорумене, светачке, анђеоске гладиоле са неком уграђеном мистиком мача-и-руже, и све то у знаку трулог богатства, у знаку хладовитих богаташких вила, мртвачки бујне гладиоле залирене знојем старих уморних вртлара, ружом прскалица, вештачком кишом артеских бунара, како би се заштитило од непогода болесно бујање тих жалових цветова без икаквог мириса, чак ни рибљег, упркос тој фантастичној конструкцији од зглобова налик на клешта јастога, упркос воштаним наборима цветова и лажним пипцима прашника и лажним бодљама зашиљених пупољака: сва та наказна бујност не бејаше у стању да исцеди из себе ни један једини атом миомириса, ни колико једна дивља пољска љубичица. Круна тог биљног ватромета боја бејашу гране магнолија оробљених у Ботаничкој башти, бујне гране кожнатих листова, са по једним големим белим цветом при врху, налик на свилене машине у косама оних „девојака из добрих кућа“ што их је *Камерад* Бандура упоредио (са њему својственом претераношћу) са лучким курвама. Једино још беху поштеђена гробља, јер је Бандура у свом апелу „свим морнарима, свим докерима, свима који су је волели“ захтевао само *живо* цвеће и изричито је забранио, без сумње у наступу неког скоро мистичног надахнућа, да се скрнавце гробови.

Верујем да могу реконструисати, бар приближно, ток његових мисли: „Смрти се не подваљује; цвеће има своју јасну дијалектичку путању и биолошки циклус као и човек: од цветања до труљења; пролетери имају право на исте посмртне почасте као и господа; курве су производ класних разлика; курве су (дакле) достојне оног истог цвећа којег и госпођице из добрих кућа.“ Итд.

Ћутљива поворка на челу са Бандуром подигла је заставе, црвене и црне, тек када је доспела у пролетерска предграђа и оне се развише на ветру, залепршаше злуслутно, црвено ватре и црно ноћи, симболи налик на говор цвећа, но не без социјалног контекста.

Уз саму границу између богаташких и сиротињских гробова, Бандура се, малко посрћући, попео на висок подијум од црних мермерних плоча (бронзани анђео држи венац изнад давно мртве мале покојнице) и пред гологлавом и утихлом гомилом морнара и нафраканих проститутки одржао је посмртно слово. Испричао је Маријетину биографију кратко, схематски: мучни живот пролетерског детета од мајке праље и оца пропалице, који је завршио свој живот у марсељској луци као пијани амалин. И док је морнар и револуционар Бандура, стегнута грла и напукла гласа покушавао да своје посмртно слово, тај тужни биланс једног несрећног живота, сведе у оквиру социјалне неправде и класне борбе, изговарајући речи мржње као да чита Бакуњина, није могао да не прати у себи живе слике тог живота, као да прелистава старински албум. (И верујем да су се са тим сликама измешала, неосетно, и сећања на његово сопствено детињство.) Сутерен у неком болесном полумраку, у диму цигарета и у смраду вина и анизета; мучне сцене породичних свађа, туче, урлици, ридања; спаљивање стеница које пуцкетају под буктињом запаљене новинске хартије, док пламен лиже већ нагарављене спојеве и жљебове гвоздених војничких кревета; мајмунско бискање косе, увече, уз шкиљаву лампу, док се деца нагињу једно другом над теме и откривају у корену плавих и црних чуперака гроздове гњида; мајчине од прања натекле руке налик на куване барбуне...

Његов говор над отвореним гробом био је прекидан само каткад кратким хистеричним јецајима старих курви (од којих нико ваљда не осећа болније пролазност пути и претећу катастрофу распадања) као и промуклим кашљу-

цањем и шмрцањем докера, а да Бандура није могао знати да ли је то збиља кашљуцање или неко тврдо, морнарско плакање, мушки сурогат плача, онај исти ерзац уздаха и суза којима је и сам попустио свој говор. (Слушао је свој глас као туђ, као с каквог шкрипавог фонографа, а у себи је прелиставао тај старински албум, хронолошки, од првог сусрета са Маријетом).

Угледао ју је једне вечери године хиљаду деветсто деветнаесте, у хамбуршкој луци, где се управо био искрцао са *Frankena*. Вече је било касно, сиво, новембарско, а улице су светиљке трепериле у измаглици. Требао је сутрадан да у некој лучкој крчми успостави везу са *Apparatom* (биле су уговорене лозинке), а да догле прође незапажен, да се не издвоји ничим, ставом, говором, држањем, изгледом, од стотине, од хиљаде морнара који су се тога дана искрцали. Ишао је „Улицом лутака“ измешан са пијаним морнарима – и трезним доушницима који су глумили пијане морнаре – зурећи кроз ниске прозоре у дискретно осветљене ружичасте собе. Побочно постављене лампе, заклоњене црвеним абажуром, осветљавале су као код фламанских мајстора портрете Дама у амбијенту љубичастог ентеријера, где шпански зид са исликаним декадентним перуникама, тим цвећем блуда, заклања тајанствену Интиму (која привлачи својом скривитошћу као што привлаче набори и прорези хаљина): брокатом пресвучени тврди отоман, солидан као каква лађа – о, Бандура је знао тај распоред ствари и много пре него што је срео Маријету! – блистави бели лавор од фајанса и витки бокал са високом дршком. Ружичаста светлост лампе одсијавала се на сјајној тканини шпанског зида, перунике постају тамније, као и црвени брокат на столици, на средини излога, где седи Дама. Она је окренута према гледаоцу у полупрофилу, а у наборима њене хаљине прелама се румена светлост лампе. Ноге су јој прекрштене а у рукама држи плетиво. Свиткање игала над плетивом. Дуга пламена коса пада јој низ гола рамена, све до крупних полуголих груди. Друга Дама, у суседном излогу, држи у руци књигу као каква искушеница која чита Библију. Испод њене пламенирије косе која јој помало заклања лице – одраз светиљке у стаклима наочара. (Када се посматрач примакне мало ближе, открива крупним словима утиснут наслов: „Гроф Монте-Кристо“.) На њој је тамна хаљина са белом чипканом крагном и војничка је курва налик на

какву хајделбершку студенткињу... А онда је угледао њу, Маријету. Седела је прекрштених ногу, као и друге, малко натрћена, с цигаретом у руци, у светлој атласној хаљини, али у њеном ставу, у њеном изгледу, у тој бледоружичастој светлости у коју бејаше зароњена као у акваријум (вечна Сирена свих морнара) било је нечег што је одмах привукло Бандуру. Но тек када је закорачио у њену собу и кад је она навукла на прозор тешку зелену завесу од сомота и ставила му своју топлу руку под кошуљу, тек тада је схватио: Маријети није била намењена никаква улога – ни Домаћице, ни Плетиле, ни Студенткиње, ни Искушенице – једино њој није била потребна компликована и дуго увежбавана кореографија; она је била јединствена, непоновљива, она је била лучка курва.

„Волела је и помагала морнаре свих лука“ – урла Бандура над отвореним гробом као на митингу – „и није имала предасуда према боји коже, раси или религији. Уз њене су се груди, „мале али лепе“, како говораше Наполеон Бонапарта, император злочина, привијале црне знајаве прси морнара из Њујорка, жуте носаве прси Малајаши, медвеђе шапе хамбуршких докера и тетовиране груди лопова са Албертовог канала, у њен су се љиљански врат утискивали, као печат свеопштег братства међу људима, малтешки крст, и распеће, и звезда Соломонова, и руска икона, и зуб морског пса и талисман у виду корена мандраголе! а између њених нежних бутина протекла је река вреле сперме и слила се у њену топлу вагину као у матичну луку свих морнара, као у утоку свих река.“

Слуша Бандура свој сопствени глас, далек и хладан, и у њему се јављају слике из Маријетиног живота, сад већ без јасне хронологије, као да странице албума преврће ветар по својој ћуди, и као да је све то видео он сам, Бандура, својим рођеним очима. (Маријета је знала после љубавног загрљаја, у близини мушкараца које је збиља волела – а овај револуционар нежна срца био је један од тих – да прича о себи као да се исповеда! Она је своје успомене приповедала са неком чудном носталгијом, као да су све те сурове приче, пуне гнусних детаља, саме по себи неважне, а важна само чињеница да је то било давно и да је *тада* она била млада, *presque une enfant*, скоро дете.) И види како је неки огаван ситан Грк узима за руку једне карневалске вечери, бледу и помало пијану од пива с којег је испила пену као какво дете; како иде за тим Грком

својим ситним корацима послушне, гладне животиње уским марсељским улицама које се спуштају ка луци: како се затим пење степеницама неке мрачне куће у близини лучких магацина, вукући руку уз рукохват од дебелог бродског ужета; затим прати у себи, с неким увек истим нејасним бесом, њен сигуран корак према вратима на трећем спрату (Грк стоји на дну степеништа како би је охрабрио). Затим се приказ преноси на улице Марсеља, где Маријета, нафракана, стоји наслоњена на камени зид, подупирући се ногом као каква болесна птица...

„Сви смо ми овде, *Kameraden*“, наставља Бандура, „сви смо ми чланови једне велике породице, љубавници, вереници, шта кажем: мужеви исте жене, кавалери исте даме, браћа-исторупићи који су се напајали на истом врелу, пили рум на уста исте боце, плакали пијани на истом рамену и повраћали у исти лавор, онај иза зеленог балдахина...“

Кад је умукао Бандурин напукли глас, почеше да ударају о сандук прве грумени, бацане тврдим рукама морнара и докера који су дробили земљу као да усољавају утробу неке големе рибе. Над отвореним гробом чуло се прштање свиле црвених и црних застава које сад беху само погребни барјаци. Онда је земља почела да се сручује у гроб лопатама, да добује промукло по сандуку, као кад се притисне уво на помахнитало срце девојчуре после љубавног загрљаја. Цвеће бацаху прво струк по струк, затим у букетима, па кренуше да га набацују нарамцима, да га додају једно другом, од руке до руке, као на каквој моби цвећа, све тако од капеле па до тог сиромашног гробљанског кварта где се нагло смањују крстови и где гранитне гробнице и бронзане споменике замењују камене белеге и труле дрвене крстаче. И нико више никада неће сазнати шта их је то натерало, какав нагон, какво пијанство, какав бол, класна мржња или јамајка-рум, да прекрше Бандурину заповест, тек зби се чудо револуционарне непослушности, стихија безразложне побуне: морнари и лучке камењарке, то тврдо племе, почеше да чупају у бесу, у заносу, кроз сузе и шкргут зуба, господске гладиоле, да крваве дланове на стабљикама ружа, да чупају тулипане заједно са луковицом, да кидају зубима каранфиле, да додају све то једно другом, од руке к руци, и у нарамцима. Било је то ускоро брдо цвећа и зеленила, ломача тулипана, хортензија и ружа, костурница глади-

ола, а крет што се дизао над свежом хумком и хумка сама несталоше под тим големим стогом што је мирисао својим сопственим натрулим мирисом процвалих јоргована.

Када је полиција интервенисала, отмени квартови гробља већ беху огољени, обршћени, „као да је тим суморним пределом прошао облак скакаваца“, како је о томе писала штампа. (*Rote Fahne* је донео непотписан чланак где се говорило о округлости полиције која је похапсила и прогнала двадесетак морнара.)

„Скини капу“, каже Бандура свом саговорнику. Јохан или Јан Валтин (мислим да се тако звао) у изненадном налету бола покушава да се сети Маријетиног лица. Присећа се само њеног ситног тела и промуклог смејања. Онда му се на тренутак појави у свести њен осмех, сенка њеног лица, али и то зачас нестале.

„Не брини“, каже Бандура. „Ниједна госпођица из добрих кућа не бејаше искреније ожаљена. И ниједна не бејаше сахрањена са већим почастима.“

(Читав живот)

За М

Прошле године, као што знате, боравила сам у Шведској на позив Института за позоришна истраживања. Извесна госпођа Јохансон, Кристина Јохансон, била ми је водич и инструктор. Видела сам пет-шест представа, од којих је најзанимљивије поменути успех Бекетовог *Чекајући Годоа* који се приказује затвореницима. После десет дана, када сам се вратила кући, још сам живела у том далеком свету као у сну.

Госпођа Јохансон била је жена амбициозна и желела је да ми покаже за тих десет дана све што се може видети у Шведској, све што би могло „као жену“ да ме интересује. Није тако изостао ни чувени једрењак *Васа*, који је извађен из муља после неколико векова, очуван као каква фараонска мумија. Једне вечери, после представе *Сонате духова* у Националном позоришту, моја ме домаћица одведе у Библиотеку. Једва сам успела, на брзину, за неким шанком, да поједем сендвич.

Било је већ око једанаест и библиотека је била затворена. Међутим, госпођа Јохансон показа портиру неку пропусницу и он нас уведе, гунђајући. Држао је у руци велику алку с кључевима, као онај чувар који нас је, дан раније, увео у Централни затвор на представу *Годоа*. Моја ме домаћица предаде у руке овом Керберу и рече ми да ће доћи по мене ујутро у хотел, а да ја само разгледам с миром Божјим библиотеку, господин ће ми већ позвати такси, господин ми стоји на располагању... Шта сам могла друго него да прихватим ову љубазну понуду. Чувар ме допрати до једних големих врата која откључа, затим упали неко чкиљаво светло и остави ме саму. Чула сам како се иза мене окреће кључ у брави; тако се нађох у библиотеци као у казамату.

Однекуд је допирала промаја, љуљајући пласе паучине која се, налик на прљаву искидану газу, спуштала преко полица са књигама као у каквом подруму преко сортираних флаша са старим винима. Све су просторије биле исте, повезане уским пролазом и свуда је допирао онај пропих који извор нисам могла да утврдим.

Онда се сетих, пре него што сам и видела честито књиге (или сам до тог открића дошла тек када сам угледала слово „И“ на једном од томова у трећој просторији): свака зала садржи по једно слово *Енциклопедије*. Ово је трећа. Заиста, у четвртом одељењу све су књиге биле обележене словом „Д“. Одједном голена неких најданим предозналањем почех да трчим. Чула сам како ми кораци одјекују бишеструким ехом који се губио негде у мрачној даљини. Узбуђена и задихана, дођох до слова „М“ и, са сасвим јасном намером, отворих једну од књига. Била сам схватила, прорасветлила се ваљда да сам о томе већ негде читала, да је то чувена *Енциклопедија мртвих*. Зачас ми се све разјаснило још пре него што сам отворила големи свезак.

Прво што сам угледала била је његова слика. Једна једина, утиснута између двостубачног текста, скоро по средини странице. То је она фотографија коју сте видели на мом писаћем столу. Снимљена је године 1936, дванаестог новембра, у Марибору, по његовом изласку из војске. Испод снимка, његово име и, у загради, године: 1910–1979.

Ви знате да је мој добри отац умро недавно и да сам била јако везана за њега још од својих најранијих дана. Али нећу о томе. Оно што је овде важно, јесте чињеница да је он умро непуна два месеца пре мог шведског излета. На ово путовање сам се добрим делом била одлучила управо да бих заборавила несрећу која ме беше задесила. Мислила сам, као што људи у тешким невољама мисле, да ће ми промена места помоћи да заборавим свој бол, као да своју несрећу не носимо у себи.

Наслоњена раменом на климаве дрвене полице, држећи књигу у наручју, читала сам његову биографију, заборавивши сасвим на време. Књиге су биле, као у средњовековним библиотекама, везане дебелим ланцем за гвоздене карике на полицама. То сам схватила тек у часу када сам кренула да извадим тешки свезак како бих га принела што ближе светлу.

Одједном ме обузе нека зебња, пошто ми се учини да сам се већ сувише дуго задржала и да би ме господин Кер-

бер (тако сам га звала у себи) могао замолити да прекинем своју лектуру. Зато почех да прелећем погледом параграфе, окрећући расклопљену књигу, колико је то допуштао ланац, према оскудној светлости сијалице. Силна прашина која је била нападала на рубове као и пласе заљуљане тамне паучине сведочили су јасно о томе да ове томове нико не помера. Књиге су биле оковане у негве, као робијаша на галијама, а на ланцима није било локота.

То је дакле, мислила сам у себи, та чувена *Енциклопедија мртвих!* Замишљала сам да је то нека древна књига, „књига староставна“, нешто попут *Тибетанске Књиге мртвих* или *Кабале* или *Жигија светаца*, дакле нека од оних езотеричних творевина људског духа у којима могу да уживају само пустињаци, рабини и монаси. У једном часу, схвативши да ће ово читање потрајати до зоре, а да од свега неће остати за мене никаквог материјалног трага, за мене и за моју мајку, реших да препишем неколико најважнијих чињеница, да направим неку врсту резимеа очеве биографије.

Ово што овде пише, у овој свесци, то су обични енциклопедијски подаци, безначајни за сваког другог осим за мене и за моју мајку; имена, места, датуми. И то је једино што сам успела, на брзину, да запишем, негде у свитање. Али оно што чини ту енциклопедију јединственом на свету – не само зато што је уникатна – то је начин на који су описани људски односи, сусрети, пејзажи; оно обиље детаља од којих је састављен људски живот. Податак (на пример) о његовом месту рођења, потпун и тачан („Краљевчани, општина Глина, срез сисачки, област Банија“) попраћен је још и географским и историјским појединостима, јер *тамо* је све записано. Све. Предео његовог родног краја дат је тако живо да сам се, читајући, прелећући заправо редове и пасусе, осећала као да сам била тамо, у срцу тог предела: снег на врховима далеких планина, гола стабла, залеђена река по којој, као на Бројгеловим пејзажима, промичу на чкаљкама деца, међу којима сам видела јасно и њега, свог оца, мада тад још не бејаше мој отац, него само онај који ће бити мој отац, онај који је *био* мој отац. – Затим би предео нагло озеленео, букнуо би цвет на стаблима, ружичаст и бео, процветавају на моје очи бокори глогиња, сунце прелеће изнад села Краљевчани, звоне звона са сеоске цркве, мучу краве у шталама, а

на прозорима кућа сја румени одраз јутарњег сунца и топи ледене сталактите на олуку.

Онда сам видела, као да се све то на моје очи одвија, како се креће ка сеоском гробљу погребна поворка. Четворица гологлавих мушкараца носе чамов сандук на рамену, а на челу поворке корача, са шеширом у руци, човек за кога знам – тако и пише у Књизи – да је мој деда по ону Марко, муж покојнице коју испраћају на вечни пут. Ту стоји све у вези с њом, узрок болести и смрти, година рођења, ток болести. И пише у чему је сахрањена, ко ју је окупао, ко јој је ставио новчиће на очи, ко јој је везао браду, ко је сандук тесао, где је стабло посечено. Мислим да из овога можете наслутити, бар приближно, количину информација коју уносе у *Енциклопедију мртвих* они који су узели на себе тежак и хвале достојан задатак да забележе – без сумње објективно и непристрасно – највише што се може забележити о онима који су завршили свој земаљски пут и упутили се ка вечном трајању. (Јер они верују у чудо библијског ускрснућа, и овом големом картотеком само припремају долазак тог часа. Тако ће свако моћи да пронађе не само своје ближње него, у првом реду, своју сопствену заборављену прошлост. Овај ће регистар тада бити велика ризница сећања и јединствен доказ ускрснућа.) Очигледно, за њих нема разлике, када је у питању живот, између неког банијског трговца и његове жене, између сеоског попа (а то је био мој прадеда) и сеоског звонара, неког Ђука, чије је име такође записано у књизи о којој говорим. Једини услов – то сам одмах схватила, јер ми је изгледа та мисао дошла још пре него што сам и успела да је проверим – да би се ушло у *Енциклопедију мртвих* јесте да онај чије је име ту записано не буде заступљен ни у једној другој енциклопедији. Оно што ми је запело за око при првом погледу, док сам прелиставала том, „М“ – један од хиљаду томова на то слово – јесте одсуство познатих људи. (То сам зачас проверила, окрећући промрзлих прстима странице, трагајући за именом мог оца.) У *Енциклопедију* не бејаше, као посебна јединица, унесен ни Мажуранић, ни Мејерхољд, ни Малмберг, ни Маретић, из чије је граматике мој отац учио, ни Мештровић, кога је једном видео на улици, ни Максимовић Драгослав, стругарски радник, којег је познавао мој деда, ни Милојевић Таса, преводилац Кауцког, с којим је мој отац разговарао једном

код „Руског цара“. *Енциклопедија мртвих* дело је неке секте или верске организације која је у свом демократском програму истакла егалитаристичку визију света мртвих – без сумње инспирисану неком од библијских поставки – а са намером да се исправи људска неправда и да се свим Божјим створењима да једнако место у вечности. Схватила сам ускоро и то да *Енциклопедија* не сеже у далеку таму историје и времена, него да почечи ове књиге датирају негде после 1789. Ова чудна ерудитна каста мора да има свуда по свету своје приврженике који рију по читуљама и по биографијама људи, упорно и дискретно, а затим обрађују податке и достављају их овој централи која се налази у Стокхолму. (Није ли можда, питала сам се на тренутак, и госпођа Јохансон њихов адепт? И није ли ме довела у ову библиотеку – пошто сам јој поверила своју несрећу – да бих открила *Енциклопедију мртвих* и нашла у њој зрно утехе?) То је све што могу да знам, да слутим о њиховом раду. Разлози њиховог тајног деловања мислим да се могу открити у дугој традицији црквених прогона, а с друге стране, рад на енциклопедији као што је ова захтева извесну разумљиву дискрецију, како би се избегао притисак људске сујете и спречио покушај корупције.

Није, међутим, мање чудо од њиховог тајног деловања ни њихов стил, тај невероватни амалгам енциклопедијске лапидарности и библијске речитости. Ево, овај штури податак што га налазим у својој свесци онако како сам га записала, *тамо* је, на простору од неколико пасуса, згуснут до те мере да се у духу оног који чита појављује за час, као мађијом, сунцем озарен предео, брзо прелетање слика. Ево носе трогодишњег дечака у јари сунчаног дана преко планинских стаза, носе га код његовог деде по мајци, а у позадини, у другом и трећем плану, не знам како да то назовем, назиру се војске, финанси, жандарми, чује се далека грмљавина топова и промукло лајање паса. Ту је сажета хронологија првог светског рата, тутње возови крај неке варошице, свира блех-музика, клокоће вода на уста чутурице, пршти стакло, лепршају замахануте мараме... Све су то посебни параграфи, свако је раздобље дато у некој врсти песничке квинтесенције и метафоре, не увек хронолошки, него у некој чудној симбиози времена, прошлог, садашњег и будућег. Како иначе објаснити у том тексту, у „сликовници“ његових првих пет година

проведених код деде у Комоговини, жалосни коментар који гласи, ако сам га добро запамтила: „То ће бити најлепше године његова живота?“ Затим следе згуснуте слике детињства, сведене тако рећи на идеографске знаке: имена учитеља, другова, дечакове „најлепше године“ у смени годишњих доба; радосно лице по којем пљушти киша, купање у реци, спуштање санкама низ завејани брег, лов на пастрмке, а одмах затим – или истовремено, ако је то могуће – повратак војника са европских ратишта, чутурица у дечаковој руци, гас-маска са разбијеним стаклом крај насипа. И имена, биографије. Сусрет удовца Марка са будућом женом Софијом Ребрачом, родом из Комоговине, свадбена свечаност, потцикивање, трк сеоских коња и вијорење барјака и пантљика, церемонијал измене прстенова, коло и песма пред црквеним вратима, дечак у свечаном оделу, у белој кошуљи и са границом рузмарина у реверу.

Овде, у мојој свесци, пише само „Краљевчани“, на то је раздобље у *Енциклопедији* разрађено у неколико сажетих параграфа, са именима и датумима, описано је време устајања, час када је кукавица на зидном часовнику објавила буђење и када се дечак тргао из буновог сна. Ту су имена кочијаша, имена суседа који су их испратили, портрет господина учитеља и његове речи упућене дечаковој новој мајци; савети свештеника, речи оних који су остали у атару села да им још једном махну у поздрав.

Ништа ту, велим, не фали, ништа није изостављено; ни изглед пута, ни боје неба, а инвентар газда Марка набројан је до у танчине. Ништа није заборављено, ни имена писаца старих уџбеника и читанки пуних добродушних савета, поучних прича и библијских параболо. Свако раздобље живота, сваки доживљај је забележен, свака риба ухваћена на удицу, свака прочитана страница, име сваке биљке коју је дечак узбрао.

Ево затим мог оца као младића, ево првог шешира, прве вожње фијакером, у зору. Ево и имена девојака, ево речи песама које су се у то време певале, ево текста љубавног писма, ево новина које је читао – цело раздобље младићства сажето у једном једином пасусу.

Сад смо већ у Руми, где мој отац похађа гимназију. Нека вам овај пример покаже у којој је мери *Енциклопедија мртвих* свезнадар, како се то некад говорило.

Принцип је јасан, мада човеку застаје дах пред том ерудицијом, пред том потребом да се све забележи, све што чиниаше људски живот. Ту стоји, дакле, сажета историја Руме, климатски снимак града, опис железничког чвора; име штампарије и све што се ту штампа у то време, које новине и које књиге; представе путујућих позоришта и атракције гостујућих циркуса; опис циглане... где један младић, наслоњен на стабло багрема, говори на уво једној девојци неке љубавне и помало скаредне речи (текст нам је дат у целини). А све је то – железница, штампарија, *Покондирена тиква*, циркуски слон, пруга која се одваја за Шабач – ту наведено у функцији личности о којој се говори. Ту је још и извод из школског дневника, оцене, цртежи, имена другова, све до седмог гимназије (седмо Б), када ће се младић сукобити са професором Л. Д., предавачем историје и географије.

Одједном се налазимо у срцу новог града, година је двадесет и осма, младић има на ђачкој капи ознаку VIII, пустио је брчиће. (Те ће брчиће имати целог живота. Једном их је, не тако давно, непажњом засекао, а затим обријао. Угледавши га, заплакала сам: то је био неки други човек. У том плачу било је неког тренутног, нејасног сазнања о томе колико ће ми, кад умре, недостајати.) Сад га ето пред Градском каваном, затим у биоскопу, где се чује пијанино а на платну се одвија *Путовање на месец*. Потом га затичемо пред огласним стубом на Јелачићевом тргу где разгледа свеже излепљене плакате, а на једном – и тај вам детаљ дајем само као куриозум – оглас за Крлежино предавање. Име Ане Еремије, његове тетке по мајци, код које ће становати у Загребу, у Јуришићевој, стоји ту напоредо са именом оперског певача Крижаја, кога је срео у Горњем граду, Ивана Лабуса, *постолара*, код кога је поправљао ципеле, и неког Анте Дутине, у чијој је пекари куповао земичке...

У Београд се долази те далеке 1929, преко Савског моста, ваљда на исти начин као и данас, са радошћу сусрета. Чује се клопарање точкова воза преко железне мостовне конструкције, Сава тече мутно-зелена, локомотива завија и успорава, а на прозору другог разреда помала се мој отац, загледан у далеке видике непознатог града. Свеже је јутро, магла се полако диже изнад хоризонта, а из димњака пароброда „Смедерево“ извија се црн дим,

чује се мукло завијање лађе која ће нетом испловити за Нови Сад.

Мој је отац провео са мањим прекидима неких педесет година у Београду, а та сума живљења, тај збир од неких осамнаест хиљада дана и ноћи (четиристо тридесет и осам хиљада сати) дата је овде, у Књизи мртвих, на простору од неких пет-шест страница! А да је при том поштована и хронологија, бар у главним цртама, јер дани теку као река времена, ка ушћу, ка смрти.

Септембра те исте двадесет и девете године, мој отац се уписује у геодетску школу, а Књига даје историју настанка геодетске школе у Београду и приступну беседу директора Стојковића (који ће пожелети будућим геометрима да часно служе краљу и отаџбини, јер на њима лежи тежак задатак да убележе у карте нове границе наше домовине). Сад се мешају имена славних битака и не мање славних пораза првог светског рата – Кајмакчалан, Мојковац, Цер, Колубара, Дрина – са именима погинулих професора и ђака, оцене из нацртне геометрије, цртања, историје, веронауке, краснописа. Ту се појављује и име неке Росе, Роксанде, продавачице цвећа, са којом је Ђ. М. флертовао, како се у то време говорило, као и имена Боривоја-Боре Илића, кафеџије, Миленка Азање, кројача, Косте Ставроског, код којег је свраћао ујутро на врућ бурек, неког Кртинића, који га је опељешлио на картама. Следи списак филмова и утакмица које је гледао, датуми излета на Авалу и Космај, свадбе и сахране којима је присуствовао, имена улица у којима је становао: Цетињска, Царице Милице, Гаврила Принципа, Краља Петра Првог, Кнеза Милоша, Пожешка, Каменичка, Космајска, Бранкова; имена писаца уџбеника географије, геометрије и планиметрије, наслови књига које је волео: *Горски цар*, *Хајдук Станко*, *Селјачка буна*; богослужења, циркуске представе, дефилеи соколског друштва, школске приредбе, изложбе цртежа (где је један акварел мог оца био похваљен од жирија). Ту је убележен и дан када ће припалити прву цигарету, у школском заходу, а по наговору неког Ивана Герасимова, сина руског емигранта, који ће га одвести, недељу дана касније, у једну у оно време чувену београдску кафану где свира цигански оркестар а руски грофови и официри плачу уз балалајку и гитару... Није изостављено ту ништа: свечаност отварања споменика на Калемегдану, тровање сладоледом куп-

љеним на углу Македонске улице, неке шими-ципеле за које је добио новац од свог оца као награду за добро положен дипломски испит.

Следећи параграф већ говори о његовом одласку у Ужичку Пожегу, година је 1933, мај. Са њим путује у возу, у другој класи, и несрећни Герасимов, син емигранта, то је обојици прва служба: премеравају земљу Србију, праве катастарске и картографске планове, носе летву и теодолит, наизменично; на главама им сламни шешири, већ је лето, сунце жеже, пентрају се на брда, дозивају, арлаучу, почињу јесење кише, свиње ришкају, живина се узнемирила, треба склонити теодолит, који привлачи гром. А увече, код сеоског учитеља Миленковића пију шљивовицу, врти се ражањ, Герасимов псује на српском и руском наизменично, ракија је жестока. Јадни Герасимов умире од запаљења плућа новембра те исте године, и Ђ. М. ће бити тај који ће му стајати над самртном постељом и слушати његова бунцања. Као што ће стајати и над његовим гробом, погнуте главе, са шеширом у руци, размишљајући о пролазности људског трајања.

Ето шта је остало у мом сећању из те лектире, ето шта је остало у мојим белешкама записаним на брзину, прерзлим прстима, те ноћи, тог јутра заправо. А то су читаве две године, две наизглед једноличне године, где Ђ. М., од маја до новембра, по хајдучком календару, носи ногаре и теодолит по планинама и равницама, годишња се доба смењују, реке се разливају па се враћају у своја корита, лишће озелени па почиње да жути, мој отац седи у хладу расцвалих шљива, затим се склања под неку стреху, муње осветљавају вечерњи пејзаж, јака се грмљавине разлиже по котлинама.

Летње је време, сунце упекло, а наши геометри (сада је с њим неки Драговић) свраћају, у подне, у једну кућу (улица и број), куцају на врата, траже воде. Из куће излази нека девојка, додаје им врч ледене воде, као у каквој народној песми. То ће бити, та девојка – мислим да слутите – она која ће постати моја мајка.

Нећу вам препричавати, сад, по сећању, како је све то тамо забележено, описано – дан и ток просидбе, старинска свадба где се троши немилице, читав живописни фолклор који чињаше део тог живота – јер ми се све то чини недовољним и фрагментарним у односу на *оригинал*. Али не могу да вам не поменем да је ту наведен списак кумова

и званица, име свештеника који ће их венчати, здравице и песме, поклони и њихови доносиоци, списак јела и пића. Ту онда следи, хронолошки, онај прекид од пет месеци, између новембра и маја, када се млади пар настањује у Београду, распоред соба и намештаја, цена шпорета, кревета и ормана, као и оне присности које су, у сличним приликама, увек тако исте а увек тако различне. Јер – а то је мислим основна порука састављача *Енциклопедије* – никад се ништа не понавља у историји људских бића, све што се на први поглед чини да је исто једва да је слично; сваки је човек звезда за себе, све се догађа увек и никад, све се понавља бескрајно и непоновљиво. (Стога састављачи *Енциклопедије мртвих*, тог величанственог савременика различности, инсистирају на појединачном, зато им је свако људско створење светиња.)

Да није у питању управо та опсесивна идеја састављача о непоновљивости сваког људског створа, о јединствености сваког догађаја, шта би ту тражила имена матичара и свештеника, опис свадбене одеће, као и име неког села Гледића, крај Краљева, са свим оним појединостима које чине спрегу између човека и предела? Јер ту је описан долазак мог оца „на терен“, његов боравак, у оном хајдучком времену мај–новембар, у селима. Име Јована Радојковића (у чијој крчми геометри пију ледено вино, увече, и где им се даје на вересију) забележено је ту једнако као и име детета – Светозар – кога ће мој отац крстити неком Стевану Јањићу; али и име лекара Левстика, Словенца, прогнанника, који ће му преписати лекове против гастритиса, или неке Радмиле-Раде Мавреве, коју ће повалити у сено, у некој појати.

Поводом очевог боравка у војсци, у Књигу су уцртане стазе којима је ишла на маршеве Пета пешадијска јединица стационирана у Марибору; имена официра и подофицира са њиховим чиновима забележени су, као што су уписана и имена собних другова, квалитет хране у војничкој кантини, повреда колена приликом ноћног марша, казна због изгубљене рукавице, име кафане у којој је лумповао приликом прекоманде у Пожаревац.

Све је то, дакле, на први поглед слично, као свако службовање, свака прекоманда, али тај Пожаревац и седмомесечни боравак мог оца у касарни, из аспекта састављача *Енциклопедије* јединствен је; никад више, *никад*, неће у другој половини 1935. боравити неки М. Ђ.,

геометар, у пожаревачкој касарни и цртати планове крај пећи, размишљајући о томе како је приликом једног ноћног марша, пре два-три месеца, угледао море.

То море што га је угледао са падина Велебита, двадесет и осмог априла 1935, први пут у својој двадесет и петој години, остаће у њему као откровење, као сан који ће носити у себи неких четрдесет година са једнаким интензитетом, као какву тајну, као привиђење о којем се не говори. После толиких година, он више ни сам није био сигуран да ли је тада заиста видео морску пучину или је то био небески хоризонт, и једино ће стварно море за њега бити и остати онај аквамарин на географским картама, где се дубине означавају тамнијом а плићаци светлијом модром бојом.

Мислим да је то био разлог што је годинама одбијао да иде на летовање, у време кад су код нас људи већ увелико одлазили на морска одмаралишта, преко синдикалних организација или туристичких агенција. Било је у том његовом противљењу неког чудног страха, као да се бојао разочарања, као да би блиски сусрет са морем могао срушити у њему ону далеку визију која га је озарила двадесет и осмог априла тридесет и пете, онда када је први пут у животу угледао, из даљине, негде у рано свитање, плаветнило Јадрана.

И сви изговори којима се служио да би одложио тај сусрет са морем били су некако недовољно уверљиви: не жели да иде на летовање као парадајз-турист, нема довољно новца (што није било далеко од истине), не подноси јако сунце (мада је век свој провео под најјачом сунчевом припеком), нека само пустимо њега на миру, њему је сасвим добро у Београду иза спуштених жалузина. У том поглављу *Енциклопедије мртвих* разрађена је до у танчине та његова морска авантура, од оног првог лирског виђења, године хиљаду деветсто тридесет и пете, па све до оног стварног сусрета, очи у очи са морем, неких четрдесет година касније.

А то се збило, тај његов први стварни сусрет са морем, године хиљаду деветсто седамдесет и пете, када је најзад, на наше опште наваљивање, пристао да оде у Ровињ, заједно са мојом мајком, у кућу неких пријатеља која је тог лета била празна.

Вратио се пре времена, незадовољан климом, незадовољан угоститељским услугама, незадовољан телевизиј-

ским програмом, незадовољан због силне светине, због загађеног мора, због појаве медуза, због скупоче и свеопште „пљачке“. О самом мору, осим оно о загађености („то је туристички јавни клозет“) и о медузама („привлачи их људски смрад, као ваши“) није рекао ништа, ни речи. Само је одмахивао руком. Сад тек знам шта је то значило: тај дугогодишњи сан о Јадрану, оно давно привиђење, било је лепше и упечатљивије, невиније и снажније од те прљаве воде у којој су се бућкали неки масни задригли мушкарци и неке уљима намазане жене, „црне као угарак“.

То је било последњи пут да је отишао на летовање, на море. Сад знам и то да је тада умро у њему, као какво драго биће, један далеки сан, једна далека илузија (ако је то била илузија) коју је носио у себи неких четрдесет година.

Но ја сам, видите, прелетела у једном временском скоку унапред тих четрдесет година његова живота, а хронолошки гледано, тек смо у години тридесет и седмој-осмој, Ђ. М. већ има две кћери (син ће доћи потом), зачете негде у глумим забитима српске паланке, у Петровцу на Млави или Деспотовцу, Степојевцу, Буковцу, Ђуприји, Јелашици, Матејевици, Ћечини, Власини, Књажевцу или Подвису. Уцртајте у свести карту тог региона, увећајте сваку од тих тачкица са мапе или војничке секције (1:50 000), увећајте их до реалних размера, означите улице и куће у којима је становао, уђите затим у двориште, у кућу, направите распоред просторија, саставите инвентар намештаја и воћњака; и немојте заборавити имена цвећа које расте у башти иза куће, као ни новинске вести које чита и у којима се говори о пакту Рибентроп-Молотов, о бекству краљевске владе, о ценама масти и угља, о подвизима ваздушног аса Алексића... Ето, тако то раде мајстори *Енциклопедије*.

Јер сваки је догађај повезан, рекох ли, са његовом личном судбином, свако бомбардовање Београда и свако напредовање немачких трупа према Истоку, и њихово повлачење, дато је кроз његово сопствено виђење и у спреси са његовим животом. Ту је негде означена једна кућа у Палмотићевој, са свим оним што је важно да се каже о њој и њеним становницима, јер ће у подруму те

зграде мој отац заједно са нама да доживи бомбардовање Београда; као што је описана и кућа у Степојевцу (име власника, распоред просторија итд.), где ће нас отац склонити за време рата, али су ту дате и цене хлеба, меса, масти, живине, ракије. Наћи ћете у Књизи мртвих и његов разговор са шефом полиције у Књажевцу, акт о отпуштању из службе, године хиљаду деветсто четрдесет и друге, и видећете, ако пажљиво читате, како мало затим скупља лишће у Ботаничкој башти или у Палмотићевој, како га пресује и лепи у хербаријум своје кћери, исписујући калиграфским рукописом „Маслачак (*Taraxacum officinale*)“ или „Липа (*Tilia*)“, као што је писао на мапама „Јадранско море“ или „Власина“.

Из те големе реке његове биографије, из тог породичног романа, одвајају се рукавци, па ће, упоредо с његовим радом у фабрици шећера, годинâ 1943–1944, у некој врсти резимеа и хронике, бити исписана и судбина моје мајке, и нас, његове деце: читави томови сведени на неколико речитих параграфа. Његово рано устајање биће тако повезано са раним устајањем моје мајке (која одлази да у неком селу замени старински зидни сат, део њеног мираза, за кокошку или комад сланине) и са одласком нас, деце, у школу. Тај јутарњи ритуал (у позадини се чује са радија, негде у суседству, мелодија „Лили Марлен“) ту ће бити искоришћен као права прилика да се да породична атмосфера у кући отпуштеног геометра у годинама окупације (посни доручак од цикорије и двопека) као и преглед „моде“ из годинâ 1943–1944, када се носе ципеле са дрвеним ђоновима, штитници за уши и капути кројени од војничких ћебади.

То што је мој отац доносио под капутом, уз велик ризик, некакву шећерну меласу из „Милишићевог фабрике“, у којој је тада радио као надничар, има за *Енциклопедију мртвих* исти значај као диверзија изведена на Очној клиници, одмах ту у суседству, или подвиг мог тече Цвеје Каракашевића, родом из Руме, који је поткрадао немачки официрски клуб у Француској 7, где је радио као „снабдевач“. Такав куриозум да смо за време окупације, захваљујући том Цвеји Каракашевићу јели неколико пута товљене шаране (који су преко ноћи пливали у великој емајлираној кади у нашем купатилу) и заливали их француским шампањцем донесеним из тог истог официрског клуба „Drei Husaren“, није, наравно, изостао пажњи редактора

Енциклопедије. Као што су, по логици свог програма – да не постоје у људском животу безначајне ствари и хијерархија догађаја – укњижили све дечје болести које смо боловали, заушке, ангине, велики кашаљ, свраб, али и појаву вашију и очеве тегобе са плућима. (Дијагноза која се поклапа са дијагнозом доктора Ђуровића: емфизем, као последица претераног пушења.) Али ту ћете наћи и плакат на огласној табли код Бајлонове пијаци, са списком стреланих талаца, међу којима има и његових блиских пријатеља или познаника; имена обешених родољуба чија се тела клате на електричним бандерама на Теразијама; речи немачког официра који му тражи „аусвајс“ у станичној ресторацији у Нишу; опис четничке свадбе у Власотинцима, где се сву ноћ пуцало из пушака.

Уличне борбе у Београду, октобра месеца 1944, дате су из његовог угла, а са погледом из Палмотићеве, где пролази брдска батерија, а на углу лежи један цркнати коњ. Заглушна бука тенковских гусеница прикрива на тренутак испитивање неког фолксдојчера именом Фрањо Херман, чија преклињања допиру кроз танак зид суседне зграде и где официр Озне истерује правду и освету народа. Као што ће рафал у дворишту суседне куће одјекнути оштро у наглој тишини која је настала после проласка совјетског тенка, а крвава мрља на зиду, коју ће мој отац угледати са заходског прозора, и леш несрећног Хермана у положају фетуса, биће такође забележен у Књизи мртвих, уз коментар скривеног посматрача.

Историја је за Књигу мртвих сума људских судбина, свеукупност ефемерних збивања. Ту је стога убележена свака активност, свака мисао, сваки делотворни дах, свака кота уписана у регистар, свака лопата која је захватила блато, сваки покрет који је померио циглу са рушевине.

Посао што га је мој отац имао после рата у Државном катастру, где се земља изнова премерава и уписује у књиге, као после свих великих историјских прекретница, ту је дат са свим оним што једно такво поглавље захтева: квалитет земљишта, грунтовнице, нови називи за немачка села и нова имена за насеља колониста. Ништа ту, велим, не недостаје: иловача која се лепи за гумене чизме купљене од једног пијаног војника; тешка дијареја проузрокована поквареним сармама поједеним у некој

прчварници у Инђији; авантура са неком Босанком, сервирком, у Сомбору; пад са бицикла и повреда лакта у близини Чантавира; ноћна возња сточним вагоном на прузи Сента-Суботица; куповина говне гуске коју ће донети кући за време новогодишњег празника; пијанка са руским инжењерима у Бановићима; вађење кутњака, у пољу, поред неког ђерма; митинг на коме ће покиснути до голе коже; погибија Стеве Богданова, геометра, који је на ивици неке шуме налетео на потезну мину, а с којим је дан раније играо билијар; поновно појављивање ваздушног акробате Алексића на небу изнад Калемегдана; тешко тровање алкохолом у месту Мракодол; возња у препуном камиону по блатњавом друму од Зрењанина до Елемира; сукоб са новим шефом, неким Шупутом, у атару близу Јаше Томића; куповина тоне угља „Бановићи“ и чекање у реду, на Дунав-станици, од четири ујутро, на температури од минус петнаест степени; куповина стола са мермерном плочом на Бувљој пијаци; доручак од „америчког“ сира и млека у праху у радничком ресторану „Босна“; болест и смрт његовог оца; посета гробљу на Задушнице; жестока свађа са извесним Петром Јанковићем и Савом Драговићем, који заступају тезу о исправности Стаљинове линије, и дијалог који се води међу њима; аргументи једних и противаргументи другог (где ће се све завршити очевим промуклим „... бо вас Стаљин!“),

Тако нас *Енциклопедија* уводи у атмосферу времена, у политичка збивања.

Страх који ће завладати мојим оцем и онај мук којег се и сама добро сећам, мук тежак и мучан, Књига тумачи као заразан страх: једног је дана дознао да је тај исти Петар Јанковић, његов рођак и колега на послу, одлазио сваког јутра у шест у зграду Удбе на разговор (а на основу пријаве поменутог Драговића) и стизао на посао са закашњењем, лица црна и поднадула од шамара и бдења; тако сваког бојјег јутра, на сабајле, током неких шест месеци, све док се није присетио још неких људи који су делили с њим своје заблуде у односу на Русе и слушали Радио-Москву.

Пресечем рукавце – свађе, мирења, одласке у бању – целу ту породичну историју у малом. Прескачем и инвентар ствари које ће мој отац унети у кућу и које су пописане у *Енциклопедији* са домаћичком брижљивошћу. Поменућу још само радио марке „Орион“, *Сабрана дела*

Максима Горког, олеандер у големом дрвеном сандуку и кацу за кисељење купуса, јер ми се чине значајнијим у односу на све друге ситнице које ће Књига такође набројати, не изостављајући ни штоф са цугером, који сам му купила од прве плате, ни боцу коњака „Мартел“, коју ће он испити током једне једине вечери.

Енциклопедија мртвих не брине, међутим, само о материјалним добрима, то није књига двојног књиговодства или књига инвентара, нити именик као *Књига Краљева* или *Књига Постања*, мада јесте и то; у њој се говори и о душевним стањима човека, о његовом погледу на свет, на Бога, о његовим сумњама у постојање другог света, о његовим моралним нормама. Али оно што највише зачуђује, то је тај јединствен спој спољњег и унутрашњег, то инсистирање на материјалним чињеницама које се затим доводе у логичну везу са човеком, са оним што се зове његова душа. И ако редактори остављају без коментара неке објективне датости – као што је увођење електричне инсталације у каљеве пећи, 1969, појава тонзуре или нагла прождрљивост мог оца, справљање освежавајућег напитка од зове, по *Политикином* рецепту – његову изненадну наваду да скупља марке, под своје старе дане, тумаче као надокнаду за дугу непокретност. Њима је јасно да је то разгледање марака кроз лупу само део оне пригушене фантазије која се често крије у мирних и стабилних људи, мало склоних путовањима и авантурама; оног истог притајеног грађанског романтизма који је одредио и очев однос према мору. (Јер он је заменио путовања и далеке видике тим угодним путовањем у машти, а интересовање његовог првог унука за лептирски свет марака био му је само изговор како не би испао смешан у очима људи и у својим сопственим очима).

То је већ, као што видите, онај део његовог духовног пејзажа који се налази сасвим близу ушћа и где се сахране пријатеља и ближњих ређају са таквом учесталошћу да сваки човек – макар био мање склон тихом медитирању од мог оца – постаје филозоф, уколико је филозофија размишљање о смислу човековог постојања.

Незадовољан својим животом, нагрисан оном старачком меланхолијом која се не може ублажити ничим, ни оданом децом, ни добрим унуцима, ни релативним спокојством свакодневног живота, почео је да гунђа, да се све чешће опија. Тада би добијао нагле нападе беса, сасвим

неочекиваног од тог мирног човека с благим осмехом. Псовао би Бога, небо, земљу, Русе, Американце, Немце, владу и оне што су му одредили тако бедну пензију за све што је аргатовао целог свог века, а највише телевизију, која му је испуњавала пустош вечери, уносећи му у кућу, безочно до увреде, велику илузију живота.

Сутрадан, дошавши к себи, почео би у неком тихом кајању да храни штиглица на тераси, да разговара с њим, да му звиждуће, држећи кавез високо изнад главе, као да држи фењер у мраку људских невоља. Или би се, скинувши најзад пижаму, облачио, стењући, стављао шешир и одлазио на Главну пошту у Таковској да купи марке. Поподне би их, срчући кафу, седећи на ивици фотеље, са унуком крај себе, распоређивао ситним пинцетама у албуме.

Каткад је, у часовима очајања, жалио за својим прошлим животом, завијао старачки: како му Бог није дао да се школује и како ће отићи са овог света неук, не видевши добра, не видевши људски мора ни градове, не видевши ништа што образован и богат човек може да види. – Јер се његов пут у Трст завршио исто онако неславно као и његов излет у Ровињ.

То је, у његовој шездесет и шестој години, био први његов прелазак преко границе. А и до тог путовања је дошло, такође, после дуга наваљивања и убеђивања. Бранио се и тада аргументима које није било лако побити: да паметан човек не путује у земљу чији језик не зна, да нема намеру да се бави шверцом, и да му ништа не казују макарони и кјанти у Трсту, рађе ће он пити код куће мостарску жилавку или прокупачко бело, обично.

Ипак смо га натерали да извади пасош.

Вратио се са тог пута бесан и зловољан, покисао, посвађавши се са мојом мајком; ципеле које му је купила пропуштале су воду и жуљале су га, а милиција их је, негде већ у близини Инђије, претресла и испретурала им кофере.

Треба ли да вам кажем да је то путовање у Трст и та киша пред хотелом *Adriatico*, док је стајао под стрехом, без кишобрана, изгубљен као какав стари покисли пас (док је моја мајка на Понте Росу претурала по ципелама), да је, дакле, свему томе у Књизи мртвих дато место које та епизода заслужује? Једино што га је на неки начин тешило у вези с тим несрећним тршћанским излетом,

била је куповина цветног семена које је нашао изложено пред неком радњом. (Срећом, на кесицама су били исликани цветови а цена истакнута, тако да није морао да се натеже са продавачицом.) Јер у то време Ђ. М. се већ увелико „бави гајењем украсног цвећа“, како то пише у *Енциклопедији*. (Следи инвентар цветова у саксијама и лонцима на дворишној и уличној тераси.)

Некако истовремено, као каква цветна зараза, он почиње да своје слободно време испуњава сликањем флоралних мотива свуда по кући. До ове нагле експлозије његовог сликарског дара дошло је сасвим изненадно. Незадовољан – као што је свиме био незадовољан – начином на који је неки пензионисани официр, приучени молер, окречио купатило (левајући повоздан „Козарчанку“ која је давала замах његовој руци), где су остале велике неједнако офарбане површине, мој се отац заинати и засука рукаве. Како није успео да отклони тамне мрље са зида, то одлучи да их прекрије масном бојом, пратећи цртеже влаге. Тако настаде први цвет у купатилу, голем неки звончић, или локвањ, ђаво би га знао шта.

Сви смо га похвалили. Долазили су из комшилука да виде његову мајсторију. А и његов унук миљеник изразио је своје искрено дивљење. Тако је све почело. Онда је дошао на ред прозор у купатилу, на који је исликао неко ситно пољско цвеће, плаво као различак, и све то оставио недовршеним, укосо, тако да је тај цветни мотив, исликан директно на стакло, давао илузију замахануте завесе.

Од тада је по цео дан сликао, неуморно, не испуштајући цигарету из уста. (И у тишини би се чуло како му шиште плућа, као мех.) Исликао је неким цвећем једва налик на реално старе окрзане сандуке, порцуланске абажуре, флаше од коњака, просте стаклене вазе, стаклене посуде на *Nescafé*, дрвене кутије за цигаре. На једном великом сифону за сода-воду исписао је, на аквамаринској основи, имена београдских кафана, словима каквим се бележе на мапама називи острва: Бриони, Бока, Галерб, Морнар, Зора, Српска кафана, Видин-капија, Стамбол-капија, Скадарлија, Три шешира, Два јелена, Под липом, Три грозда, Шуматовац, Седам дана, Марш на Дрину, Калемегдан, Коларац, Домовина, Орач, Обреновац, Опле-нац, Душанов град, Ушће, Смедерево, Ловачки рог, Знак питања, Последња шанса.

Пажњи састављача није изостала ни необична околност да је умро тачно на дванаести рођендан свог првог унука. Ко што није промакло њиховој пажњи ни противљење мог оца да се његовом последњем унуку да име деде. Веровали смо да ћемо тиме поласкати његовој сујети и да ће то узети као знак особите пажње и наклоности. Он је, међутим, само прогунђао нешто, а у очима сам му видела далеку сенку оног ужаса који ће блеснути испод његових наочара, годину дана касније, када ће му бити јасна извесност краја. Тај след живих и мртвих, тај свеопшти мит о смени генерација, ту вајну утеху коју је човек измислио како би лакше прихватио мисао о умирању, мој је отац у том часу доживео као увреду; као да су тим магијским чином давања његова имена тек рођеном детету, макар стопут његовој крви, „сломили над њим погачу“. Но ја тада још нисам знала да је он већ био напипао сумњиву израслину у пределу препона и да је слутно, а можда и знао са извесношћу, да се у његовој утроби расцветала, као из гомољике, нека непозната отровна биљка.

Енциклопедија у једном од завршних поглавља доноси и ток погребног церемонијала, име свештеника који га је опојао, изглед венаца, списак оних који су га испратили из капеле, број свећа које су биле упаљене за његову душу, текст читуље у *Политици*.

Говор што га је над одром одржао Никола Бешевић, његов дугогодишњи колега из Катастарске управе („Друг је Ђуро часно служио отаџбини, једнако прије рата, за вријеме окупације, као и после рата, у вријеме обнове и изградње наше порушене и ојађене домовине“) пренет је у целости, јер без обзира на извесна претеривања и општа места, без обзира на реторичке падове, тај је Бешевићев говор над катафалком мртвог друга и земљака носио у себи без сумње нешто и од поруке и принципа које заступа велика *Енциклопедија мртвих* („Успомена на њега живјеће вјечно и довјека. Нека му је хвала и слава!“)

Ето, то би могао бити крај, ту се моје белешке завршавају. Нећу наводити жалосни инвентар ствари које су остале за њим: кошуље, пасош, документа, наочари. (А светлост дана болно блесну у пустим стаклима тек извађеним из футроле.) Све оно, дакле, што су предали мојој мајци, у болници, сутрадан после његове смрти. Јер

све је то брижљиво заведено у *Енциклопедију*, није изостављена ни једна једина марамица, нити кутија „Мораве“ ни *Илустрована Политика*, у којој су укрштене речи делимично решене његовом руком.

Ту су затим имена лекара, болничарки, посетилаца, дан и сат операције (када га је доктор Петровић отворио и затворио, схвативши да је операција узалудна: сарком је већ био захватио виталне органе). Немам снаге нити да вам опишем онај поглед којим се опростио са мном на степеништу болнице дан-два пред операцију; у њему је сажет читав живот и сав ужас сазнања смрти. *Све што жив човек о смрти може знати.*

Успела сам, дакле, премрзла и уплакана, да за неколико сати прелистам све те странице које се односе на њега. Нисам имала појма о времену. Да ли сам у тој леденој библиотеци већ читав сат или је напољу већ зора? Била сам, велим, сасвим заборавила на време, на место. Хитала сам да запишем што више података о свом оцу, како бих могла да имам, у часовима очајања, неки доказ о томе да његов живот није био узалудан, да још има на свету људи који бележе и вреднују сваки живот, сваку патњу, свако људско трајање. (Утеха, макар каква да је.)

Одједном угледах, негде при последњим страницама које говоре о њему, један цвет, један необичан цвет, за који ми се у први мах учини да је ту утиснут као вињета или схематски приказ неке биљке која се нашла у свету мртвих као примерак изумрле флоре. У објашњењу, међутим, прочитах да је то *основни* цветни мотив на сликама мог оца. Узех дрхтавим рукама да прецртавам тај необични цвет. Био је највећма налик на неку голему ољуштену и распуклу поморанцу, испресецану танким црвеним линијама попут капилара. На тренутак сам била разочарана. Добро сам знала све цртеже које је мој отац исликао у доколици по зидовима, даскама, флашама и кутијама, али ни један није био сличан овоме. Да, рекох у себи, чак и *они* могу да погреше. А онда, прецртавши ту голему љуштену поморанцу, прочитах последњи пасус, и вриснух. Пробудила сам се у голој води. Тада сам записала све што сам запамтила из тог сна. И сво шта је од свега остало... Знате ли шта је писало у том последњем пасусу? Да је Ђ. М. почео да слика у часу када се у њему

појавио први симптом рака. Да се, дакле, његово опсесивно сликање цветних мотива поклапа са развојем болести.

Када сам показала тај цртеж доктору Петровићу, потврдио ми је, не без чуђења, да је сарком у утроби мог оца изгледао управо тако. И да је *ефлорација* трајала без сумње годинама.

ЛЕГЕНДА О СПАВАЧИМА

*Остадоше у шпиљи триста година
којима треба додати још девет.*

Коран, XVIII, 25

1.

Лежаху наузнак на рапавој и влажној кострети већ помало нагњилој од влаге и местимице измуљаној њиховим покретима, њиховим мигљењем, њиховим костима где им тело додириваше камиљу длаку, под затиљком, под лопатицама, под лактовима, на избочинама њихових очица, под петама и листовима ногу, стврдлим попут преслице.

Лежаху наузнак, руку прекрштених на молитву као у мртваца, на влажној и трулој кострети која се тањила под њиховим телесима, покретаним тек ретко безумним мигљењем уморних спавача, спавача уморних од живота и покрета, но спавача; јер њихови се удови ипак помицаху, неприметно за око људско, а кострет се под њима тањила на местима где беше притиснута о голе стене шпиље тежином њихова сна и њихових скамењених телеса, где беше изложена мицању људске глине, трљању костију о влажну рапаву кострет и трењу кострети о дијамантски тврду стену шпиље.

Лежаху наузнак у свом спокоју великих спавача, но мицање њихових удова у мраку времена тањило је под њима влажну кострет, нагризало влакна камиље длаке која се лињала неприметно, као кад вода, здружена са временом, почиње да дуби тврдо срце камена.

Лежаху наузнак у мрачној шпиљи у брду Целиону, руку прекрштених на молитву као у мртваца, њих тројица, Дионизије и његов пријатељ Малхус, а мало подаље од њих Јован, богоугодни пастир, и његов пас по имену Китмир.

Испод њихових склопљених капака отежалих ода сна, испод њихових капака премазаних балсамом и кукутом сна не назираше се зеленкасти полумесец њихових мртвих очију, јер тама беше превелика, влажна тама времена, помрчина шпиље вечности.

Са зидова и са сводова пећина капала је вечна вода, кап по кап, и текла уз једвачујан жубор кроз жиле стена као крв у жилама спавача, и каткад би која кап канула на њихова уморна телеса, на њихово скамењено лице, слевала се преко бора чела у шкољке ушију, заустављала се у лучним борама капака, цурнула преко зеленкасте јабучице очију, попут слеђених суза, застала би на трепавицама скамењених очију.

Али се нису будили.

Глуви, слуха запечаћена оловом сна и катраном таме, лежаху непокретно, загладени у таму својега бића, у таму времена и вечности која им бејаше скаменила њихово срце спавача, која им бејаше зауставила дах и мицање плућа, која бејаше заледила жубор крви у жилама њиховим.

Само су им, храњени влагом шпиље и мировањем телеса, подстицане пепелом заборављања и махнитошћу сновиђења, расле косе и длаке лица, маље тела и маље пазуха, само су им, невидљиво, као што вода гради и руши невидљиво, расли у сну нокти, пуцкетајући.

2.

Најмлађи, Дионизије, који имађаше у срцу ружу, и који лежаше између пастира Јована и пријатеља својега Малхуса, пробудио се први, изненадно, као дирнут ветром времена и сећања. Прво што чу бејаше капање воде са сводова шпиље, прво што осети бејаше трн у срцу његовом. Заплускивана тишином, његова свест уморног спавача, његова свест зароњена у влажну таму шпиље, не могаше одмах да се разабере, јер тело му бејаше уморно од дуга починка а душа му бејаше пометена сновиђењем.

Дозва у себи име Господа својега и дозвола у себи слатко Прискино име и присети се свега што се збило, присети се с ужасом умирућег и са срећом заљубљеног. Јер оно што се збило с његовом душом и с његовим телом, више и не зна када, то му је сад поново личило на сан, то можда

опет бејаше само сан, мора живота и мора смрти, мора неутажене љубави, мора времена и вечности.

Осећао је крај себе, с лева и с десна, мртвим сном обузета тела пастира Јована, и Малхуса, пријатеља својега, осећао их је мада су спавали без даха и покрета, неми као балсамовани, чак и без мириса људских телеса, чак без воња људске трулежи; осећао је присуство њихове бестелесности, наслућивао је, тамо негде с лева, крај Јованових ногу, бестелесно и балсамовано тело пастирова пса који је, испруживши предње шапе, лежао крај својега господара и чувао мртву стражу на вратима његова мртва сна.

3.

Скамењена тела, уморних удова на трошној кострети чију влажност није осећао, Дионизије с муком растави своје на прсима прекрштене руке, своје ода сна и мировања укочене прсте, који као да бејашу срасли један с другим, и присети се свога тела и своје телесности, присети се свога срца које, гле, оживе у њему; и оживеше његова утроба и његова плућа, и његове очи заливане оловом сна, и његов уд, усправан и леден, далек као што грех бејаше далеко од њега.

И врати своју свест у срце пећине, у њену непрозирну катранску помрчину и ослушну вечну клепсидру времена, јер хтеде да смести своју бестелесност у време, да смести своју свест и своје тело у срце времена, да се врати унатраг, на време пре овог сна и ове пећине. И прво се присети Прискина слатка имена, јер она бејаше у сну његовом и у његовој јави, у срцу његовом и у срцу времена, у срцу сна и у срцу буђења.

У први мах не знађаше шта му је чинити, јер не хтеде да буди своје уморне и успаване суспаваче, заверенике истих снова, па се својом сопственом свешћу загњури у реку времена, да размеђи сан од јаве, да се уз помоћ своје свести и својих сећања, и уз помоћ Господа својега којем се бејаше помолио, разабере у свему томе што се збило.

Но у њему не бејаше ничег другог до само сећања на његов сопствени сан и његово буђење, оно од пре и ово од сада; у њему још не бејаше ничег до само нерасклопљене таме каква зацело беше пред стварање, пре постања, када Господ још не бејаше одделио светлост од таме и дан од

ноћи, када још Господ не бејаше подвојио сан од јаве и јаву од сна.

И да не бејаше руже у срцу његову, да не бејаше слатка Прискина имена, да не бејаше у његово тело утиснута њена успомена, да не бејаше у његовом срцу, у његовој кожи, у његовој свести, у његовој празној утроби, он се зацело још не би пробудио.

4.

Јер то више не бејаше она иста Приска од пре, она Приска из прошлог сна, она коју је нашао пред вратима свог пређашњег сна, у срцу пређашњег буђења. Јој, то више не бејаше иста она Приска, с којом се бејаше заветовао на вечност, то не бејаше више његова Приска из ранијег сна и раније јаве, то не бејаше, и нека му Бог опрости, иста жена, Приска, кћи краља Деција, непријатеља хришћанства, то не бејаше исти сан о истој жени, то не бејаше његова Приска, која му се заветовала на вечност, но то бејаше нека друга жена с њеним именом, њој веома налик, али то не бејаше иста Приска, мада стасом бејаше налик на њу; али не, то не бејаше она.

И он дозвоа живо, болно-живо у сећање њен лик, лик своје Приске, но то сад бејаше лик двеју жена измешан у времену и у његовом сећању у једну једину, и ту не бејаше међа ни граница, јер бејаху створене од праха и пепела двеју успомена, од глине два узастопна стварања у које сан беше удахнуо једну душу, његову.

И та су се два лика згушњавала у његовој свести, у његовом сећању, месио је глину од које оне беху саздане, и скоро више не могаше да види сасвим јасно две жене, два сна, до само једну, Приску с очима као бадем, своју Приску, ову садашњу и ону прошлу, и то га сећање проже радошћу и снагом, довољном да га отрезни ода сна но довољном да покрене његове утруднеле удове, јер га спопаде страх од сопствених мисли у часу кад намота конач свога сећања, кад се присети свега што се збило пре овога сна.

5.

И виде светлост бакљи што се попут звезда упалише изнад њихових глава на своду шпиље, и присети се и чу

жамор светине која се беше окупила око њих, па онда мук који беше завладао на тренутак, и крик и бекство гомиле када Јован, богоугодни пастир, подиже к небу руке и дозвоа име Господње.

Да ли то бејаше сан? Да ли то бејаше сан месечњака, сан у сну, те стога стварнији од правога сна, јер се не да мерити снагом будности, јер се не да мерити свешћу, пошто се из тог сна човек буди опет у сан? Да ли и то бејаше само сан неки божански, сан вечности и времена? Сан без тлашњи и сумњи, сан са језиком и чулима, сан не само душе него и тела, сан свести и тела подједнако, сан са границама јасним и бистрим, са својим језиком и звуком, сан који се да опипати, сан који се да језиком, њухом и слухом проверити, сан јачи од будности, сан какав сањају можда само мртваци, сан који се не да порећи бритвом којом подсецаш браду, јер ће ти одмах потећи крв, и све што чиниш само је доказ јаве и будности, у њему крвари кожа и крвари срце, у њему се радује тело и радује се душа, у њему нема других чудеса осим живота; из тог сна буђење је тек у смрти.

Нису ни стигли да се опросте један од другог, јер сваки од њих бејаше заокупљен својом душом и својим опроштењем, те свак за себе а затим у један глас почеше сувим уснама да шапућу молитве, јер су знали да ће се светина вратити, отишли су само да доведу Децијеве легионаре или да припреме кавезе с дивљим зверима, оставивши страже на улазу шпиље док припреме све за њихов покољ, којим ће се светина, гомила безбожника, наслађивати.

6.

А они дођоше поново с бакљама и светиљкама што обасјаше шпиљу светлошћу новом и јаком, дођоше с песмама и псалмима, певајући; деца ношаху светиљке и иконе, и обасја се пећина од песме њихове побожне и молитве, јекнуше гласови свештеника у стенама шпиље, док гласови деце, све дечака у бело обучених, бејаху као хор анђела небеских.

Шпиља се зачас напуни димом бакљи и мирисом тамјана, сви певаху у сав глас у славу Господа, те свештеници и деца и њих тројица, Дионизије, Малхус и богоугодни

пастир Јован, заједно с њима певаху у један глас псалме у славу Исуса Назаретанина, чудотворца и искупитеља.

Да ли и то бејаше сан? Да ли и то бејаше сновиђење или већ бејаху на вратима рајским? Беше ли то крај море и сновиђења или то бејаше узашашће њихово?

Гледао их је душе пометене, као што су и они са лођа гледали њих тројицу. И он виде у светлости бакљи лица њихова и хаљине њихове, и бејаше се препао силно, јер хаљине те беху од танка платна, јер беху од скерлета и црвца, јер беху од коже овнујске у првено обојене, јер беху украшене златом и сребром и меди. А пред собом држаху иконе на којима се пресијавало злато и сребро и драге камење.

7.

Онда се издвоји из гомиле неколико младића снажних мишица, поклонили се пред њима и ставили на се знак крста, изљубили им ноге и руке, затим их све по једног педигосе лако као децу, и кренуше с њима преко цомбастих стена шпиље, носећи их опрезно као иконе, једва их додирујући својим снажним рукама, док је светина осветљавала њихов корак и пут, певајући једнако песме у славу Господа.

На челу ношаху Јована, богоугодног пастира; руке држаше склопљене на молитву и шапуташе своју припросту молитву која је Богу најмилија; за њим ношаху Малхуса, дуге беле браде, заогрнувши и њега светлим хаљинама златом опшивеним, а одмах за њима љуљаше се лако, као на лађи, на снажним рукама својих носилаца, он, Дионизије.

Да ли и то бејаше сан?

И он виде обријане главе младића на чијим је плећима почивало његово тело, у носиљци, и за њега самог лако као тело детета или немоћна старца; да ли и то бејаше сан, то узашашће? И то певање и очи младића који га ношаху, не усуђујући се да дигну к њему свој поглед, те је видео само густе обрве испод ниска чела и полусклопљене очне капке испод трепавица; и снажне вратове и гола, светлошћу лучи обасјана темена оних који ношаху пред њим Малхуса, све укосо и навише, као према небу и рају небеском, док је светина, стојећи са стране, дизала високо изнад

главе упаљену луч и светиљке, не усуђујући се да им погледа у очи, макар на трен, како би нашао испод одшкринутих капака белозеленкасту и празну очну јабучицу успаваних месечњака који у сну ходе и певају псалме и молитве, који у сну дубоком, у сну месечњака, носе њих тројицу преко камених вирова пећине, преко дубоких гудура и клизавих стена, кроз големе, простране већнице и храмове од кристалне пене, кроз уске ходнике испод ниских сводова.

И одакле им та сигурност корака, тај узвишени мир којим ходе преко свих опасности, носећи свој терет вешто и спретно, мада га једва додирују својим снажним шакама?

И узалуд се трудио да провери своју сумњу, да пронађе неки поглед, неко људско око у којем би сагледао свој лик, у којем би нашао свој поглед, слику своје будности. Да му је макар да ухвати поглед неког детета, неког од тих анђела што у белим хаљинама стоје са обе стране пута, лево и десно изнад њега, на кристалној лођи као у храму; али узалуд. Таман му се учини да га је неко од деце погледао својим људским и анђеоским очима, таман му се учини да неко од њих тражи његов поглед, кад тамо, чим обрне к њему своје очи, а овај сврне свој поглед, спусти преко очију застор оловних капака и непрозирних трепавица, и само наставља даље да пева своју песму, већ сасвим жмурећи, само му се отварају округла уста, као риблиа, и он, Дионизије, осећа у том скривеном погледу, у тим риблим устима, неко претворство, неку намерну одсутност, страх или пошту, или месечарску успаваност.

Јер тако могу да ходе само месечњаци што их води преко амбиса рука сведржитеља, смелост оних који не виде дубоке провалије под собом, безумље оних који су ношени снагом старог свог божанства, паганском снагом свога тела што још памти веру предака који се клањаху месецу; њихов корак и њихове испружене руке, то је обожавање паганске богиње Луне, одакле их дозивају душе њихових предака, јер тај ход то је само зов крви и зов времена; те се није усудио ни сам да ишта прозбори, јер би могао пробудити те успаване пагане, те месечњаке што су се окупили у ову шпиљу да славе своју светковину, своју паганску божицу, јер вани без сумње сија уштап.

8.

И није се усудио да ишта прозбори до молитве коју шапуташе у себи једва мичући сувим уснама, јер се бојао е да би могао и себе да пробуди из те месечарске зачараности, те би се сви сурвали у мрачне дубине над којима га сад носе шљапкајући једвачујно босим ногама по влажној шпиљи обасјаној сјајем својих влажних жишкова; његов би глас и његово буђење повукли све њих у мрачне провалије одакле их сад носе на рукама, све косо и навише, те би се сви сурвали у страху буђења у амбис што зјапи под њима, у тамно гротло пећине где не може да допре ни светлост бакљи, но чије су дубине и бездани понори присутни у његовој месечарски будној свести: чује како се одронио камен испод босих ногу оних што га носе и како се закотрљао, скачући са стене на стену, звонко и хитро, а затим све тише и спорије, нестајући као одјек; звук се није зауставио него угасио, јер дно није досегнуо, као што га не досеже ни његова будно-успавана свест.

Је ли то сан или месечарска тлапња његове полууспаване свести, сан његова паганска тела, јер од паганских предака, обожавалаца бога-месеца, бога-уштапа, предака који га сада дозивљу. Вани је без сумње уштап или мена месечева, буде се душе предака, душе прамајки и праотаца, зову његово паганско тело, маме његову паганску крв.

Или је то узашашће његове душе, час када се душа подваја од тела, хришћанска душа од паганског тела, грешно тело од грешне душе, којој је указана милост, којој су греси опроштени?

Је ли то сан, тај пас што га носе крај Јована, држећи га у крилу као јагње Божје, и тај дечак што притиска на своје груди пса Китмира, као жртвено јагње или какав пагански идол, носећи га преко провалија и гудура, стискајући га на груди као Добри пастир, очију упртих к земљи, и он, не усуђујући се чак ни да погледа у мутне, зеленомодре Китмирове очи превучене мреном сна, очи зелене и модре као шљива, очи напола отворене, скоро угасле и следе. Ни он сам, Дионизије, не може да ухвати Китмиров поглед, сад када је дечак са псом застао крај њега, како би пропустио кроз уски пролаз оне који их носе, сагнувши се до земље, идући скоро четвороношке; а он, Дионизије, као да лебди изнад камена, све у истом положају, полулежећки, главе малко уздигнуте и насло-

њене на груди једног од оних који га носе, и само чује тихо, суздржано дахтање својих носача. Нема више дечака ни Китмира, јер дечак је застао пред уским грлом пећинским како би пропустио оне који носе њих тројицу, то јест Јована, Малхуса и њега, Дионизија, остао је, оборена погледа пред улазом у уско гротло, како би сачекао свој ред, све држећи у крилу Китмира модрих очију.

9.

С обе стране уског пролаза допирала је треперава светлост, она иза њега већ једва видљива, а она пред њим, тамо у дну ходника, све јаснија, продирући кроз оштре зубе Плифемове вилице, големе и разјапљене, јер то без сумње беше то: онај давнашњи улаз у пећину, којег се сад поново присети, као што се присети и прича које им је причао Јован, богоугодни пастир, онда, за време оног првог сна или прве јаве; сад је пролаз био проширен, или му се само тако учини, и могао је да види са рамена својих носача да је стена шпиље на том месту била изранављена, зјапили су поломљени очњаци, при врху сјајни и заравњени, кристални и бели, са свежим косим засеклинама, сасвим белим и блештавим као со, на кратким патрљцима боје рђе.

Да ли и то бејаше сан?

Ти богаљи што почеше да гмижу пред њиховим ногама, да се увијају као црви, да им целивају ноге и руке, још пре но што су њихови снажни носачи успели да их изнесу из пећине. Да ли и то бејаше сан, тај улаз у шпиљу којег се добро сећао по оскрнављеним сводовима, по цртежима што су их без сумње, урезали пастири каменом или ножем у тврде стене, јер беше ту негда лажних идола и магарећих глава уцртаних у зидове грешном руком пастира, и беше, онда, по стенама, докле може људска рука да досегне, цртежа курварских, и беше смрада људске погани.

А сад су, гле, ти цртежи курварски и магареће главе избрисани, још се виде свежи трагови по камену где су их гребали и стругали, а мирис људске погани беше изветрио, јер су и поган без сумње очистили; на стенама шпиље сад горе светиљке и миришљава луч заденута у пукотине, свод је прекривен цвећем и венцима ловоровим и иконама златом опточеним, а по поду је прострт цветни

ћилим по којем газе босим ногама његови носачи, пук пева псалме и шапуће молитве.

Слепци и богаљи, увијајући се као црви, гмижу око његових ногу, љубе му тело и преклињу га речима муклим и ужасним, преклињу га љубављу и вером, сунцем и месецом, животом и смрћу, паклом и рајем, преклињу га и куну да им врати очњег вида, да им извиди ране и удове мртве, да им врати светлост дана и светлост вере.

Је ли то сан или мора сна, ти богаљи што богораде и преклињу, ти несрећници што се бију штакама и гребу ноктима за милост његова тела, за милост свога исцељења, је ли то сан? Та његова немоћ да ишта прозбори, да било шта учини за те несрећнике, за те богаље што их снажни момци склањају са пута поворке, што их гурају у страну, онако следе и немоћне, онако сакате и непокретне, је ли то сан? Та његова немоћ да се разабере у том чуду, у тој патњи и тој немоћи својој, у тој беспомоћности да учини било шта за те јаднике што богораде и преклињу, да им каже своју беспомоћност, да затражи од њих њихову милост, да их замоли за реч људску, да их намоли да му поверују, да поверују његовој немоћи, да их клетвама и преклињањима удобровољи е да би рекли шта је то с њим, да ли то он сања, те мртве следе очи што се празне и грозне подижу к њему у свом крвавом и грозном колутању, те очи слепаца што га траже и налазе, јер то су једине очи које је сагледао, једине очи које су се обрнуле к њему, јер су се смилостивиле да се осврну на њега, јер ни ти богаљи што су се довукли на својим патрљцима и што му љубе ноге леденим уснама, чак ни они га нису удостојили свога погледа, чак га и они грле и преклињу без вида и очију, дижући к њему само своје сакате руке, те полузагрљаје склапајући своје патрљке у неку грозну полумолитву која се завршава у лактовима, у наказним борама и шавовима осакаћених полуудова.

Је ли то мора, то његово узашашће? Је ли то мора чистишта кроз које треба да прође тело, је ли то последња казна и последња опомена грешном телу, тај приказ људског ужаса, како би душа, пре свог узашашћа, могла да се присети пакла?

Је ли то мора или можда само голгота његова тела и његове душе, сам пакао у који му носе тело да би га пекли и черечили, а ова молитва и ово побожно певање, а ова светлост и овај ход на рукама, на крилима анђела, то је

само последње искушење грешне душе е да би се душа подсетила изгубљеног раја, рајских перивоја и рајских милина које није заслужила, те је Господ води на крилима палих анђела крај тих перивоја, тек да би душа осетила насладу и милину, да би осетила мирис тамјана и када, благодот молитве, како би јој теже пале адске муке, јер јој у сећању звоне молитве и песма, јер јој живе у сећању мириси мирисне лучи и тамјана, јер јој живи у спомену светлост, слућена светлост небесна?

10.

Је ли то сан? Је ли то сан та светлост Божјега дана, та светлост која га нагло обасја кад се пучина помери са улаза шпиље, кад се отворише врата на зиду светине што стајаше свуда наоколо, те се указа једна нова светлост, без сумње божанска, нека заборављена светлост, далека и присна у исто време, светлост сунчаног дана, светлост живота и бистрога вида?

То бејаше у почетку само плави небески свод, далек, обасјан својим сопственим сјајем, небескоплавим, далеко негде изнад његове главе, плаво небеско море, мирно и спокојно, надошло од своје сопствене плиме; затим као да још угледа у тој благој модрини неба неколико белих облака, не јагњад небеска, не стадо, бело небеско стадо што пасе, но само неколико праменова беле вуне која пливаше по плими плавога свода, тек толико да људско око, да његово око, не посумња у ту плавет небеску, тек толико да му душа не започне тлапње.

Јер то бејаше без сумње светлост Божјега дана и то бејаше без сумње модра светлост неба или узашашћа његова; или и то бејаше сан? Тај блесак од којег му се очи саме склопише још пре но што су изашли сасвим из шпиље, лелујајући се, као на лађи, на снажним раменима својих носача, и та га светлост беше запљуснула као вода, и душа му зарони у тај плави блистави вал као у крштену воду, до грла, обли га светлост топлим милином која потицаше из неке далеке успомене његове душе, из неког далеког сна, ошину га по очима као озарење и као пламен анђеоских крила, те он чврсто, до бола чврсто склопи очи, сад одједном, гле, не од таме и тлапње него од светлости; и осети ту разлику, осети је иза својих чврсто склоп-

љених капака, јер му у свести, негде у средишту чела, негде иза чеоне кости, по средини, између два ока, у корену очњег живца и у срцу очњег вида затреперише румени колупови, румени и љубичасти, и модри и жути и зелени, па онда опет рујни, и то бејаше без сумње светлост а не тлапња, или можда само тлапње очњег вида, али то бејаше светлост!

11.

Ако и то, јаој, не бејаше сан, тлапња тела, тлапња очњег вида, тлапња месечњака који је прекорачио границе и међе ноћи и месеца, међе праскозорја и месечине, па је закорачио у дан и светлост излазећег сунца, вечног божанства што се вечно бори са божицом Луном, те и сад, где, долази да растера привидну и лажну светлост сврнуте божице, ненавиднице своје; али то бејаше светлост! Не треперава и слабачка светлост која сама себе изједа и троши, која саму себе пали и гаси, која саму себе гони и дави, сагоревајући у свом сопственом пламену и диму, у свом сопственом треперењу и полету, у свом сопственом жару и угарку; ово заиста бејаше светлост!

Не хладна светлост месечева него светлост Божјега дана, светлост сунца што продире кроз чврсто стиснуте капке, светлост која се попут рујнога пламена увлачи кроз густи сплет трепавица, која се увлачи кроз поре тела, светлост дана која се осећа сваким делом тела што је изронило из хладне тмине шпиље, светлост топла и блажена, живодајна светлост Божјега дана!

Ако и то, јаој, не бејаше сан?

Тај руј што му намах уђе у крв, те му срце заигра а крв проструји телом, одједном топла и радосна, крв одједном рујна и жива, тај топли плашт сунца којим се огрну као својом топлим кожом, лаки златоткани плашт сунца који му се ови око тела, око његове влажно-ледене кострети преко које беше навучена свечана одора од свиле?

Или и то бејаше сан, тај нови земаљски мирис што продире у његове носнице већ отупеле од дуга сна и починка, топли мирис земље, мирис траве и мирис биља, блажен дах света и живота што после мемљивог ваздуха шпиље замириса као јабука?

Зар и то бејаше сан? То блажено пиће његова духа и његова тела, тај блесак од којег не смеде отворити очи, јер га звизну у чело таквом силином да му се светлост смрачи мраком црвеним и жути, плавим и рујним и зеленим, те мораде да држи очи чврсто затворене, јер му је иза капака стајала румена и топла тама, као да беше главу заронио у врелу крв жртвену.

12.

Као дете у колевци или на плећима матере, тако се љуљаше на реманима својих носача; успавано дете на плећима своје матере, у пољу, на жаропеку, очију затворених од блаженог умора, док осећа само топлу светлост сунца на својој кожи, на својим уморним удовима, иза чврсто стиснутих капака.

Ошамућен том великом светлошћу и тим мирисима, на граници свести и несвестице, слушаше молитву и песму ходочасника, анђеоски хор дечијих гласова и цилик инструмената, цвилу цитри и бугарење фрула, пливајући у плими песме која се орила, у звуку анђеоских трубаља које се огласише.

Запљускиван све новим и новим гласовима, гласовима светине, нарицањем и плачем, кетвом и преклињањем, ношен на крилима све нових и нових мириса, мириса светине и зноја који одједном продреше у његове носнице, у часу кад кроз ледену санту његова мемлом и тамом балсамована тела проструја топла црвена крв сунца, те осети воњ својих носача, воњ њихове обријане главе и њихових киселкастих пазуха, као што осети и заборављени мирис говеда у часу када их преместише, сву тројицу, на волвска кола у којима бејаше прострта мека јагњећа кожа.

Главе подупрте меким јастуцима, лежаше у колима као у лађи, и ослушкиваше шкрипање точкава, лагано и лено шкрипање помешано са песмом и цвилом. Кад малко одшкрину своје стиснуте капке у које се усече светлост дана, начинивши болан рез као челичном бритвом на јабучици ока, тад угледа крај себе, с лева и десна, лица Јована и Малхуса, пријатеља својега, нема, безизразна лица, какво бејаше без сумње и његово, како очију напола отворених зуре, и они, у небеску плавет као у чудо постања.

Је ли то бејаше сан? Та топла непокретност и тај нагли спокој, то детиње, немушно подавање сунцу и светлости Божјега дана, те очи окренуте ка своду небеском, плавом небеском своду сад већ без облачка, заборављено-плавом, исцелитељно-плавом, чудесно-плавом небеском своду. Је ли и то бејаше сан?

И осети радост тела својега с којега је спала влажна, љигава, слинаста љуштурска мрака, детињасту радост пута, црева и костију, радост сржи коштане и сржи мождане, животињску, водоземску радост, радост змијску, кад се тело у порођајним мукама ослобађа свлака помрчине, љуштуре влаге и мемле, тврде кожурице влажне и безвремене тмине што продире кроз поре, влажна и безвремена, све до осетљиве и кржаве покожице, па као змијски отров прожима тело до меса, до костију, до сржи коштане, пролазећи истим оним путевима којима кола и топла светлост сунчана.

Је ли то бејаше сан? Та сунчева купељ која изажима тмину из сржи костију, то испаравање тела које истискује кроз поре змијски отров, зелен, како би се вратила у тело светлост живота, животворни сок, како би се крв обојила опет црвено.

Да ли и то бејаше сан, тај час кад се расклопише пред њим тешке стене његове шпиле-гробнице и кад га обасја светлост небеска?

13.

Могоа је сада, поново у таме шпиле, да се до бола јасно сети свега, јер му се ледено тело сећало топлоте, јер му се крв сећала светлости, јер му се око сећало плаветнило небескога, јер му се слух сећао песме и свирала.

А, гле, сад је све опет тишина, сад је све опет помрчина, сад је све опет мртвило и непокретност, одсуство покрета и одсуство светлости, а ипак се сећа *светлости*, сећа се зимогрољиво и с чежњом путеном, сећањем од којег га подилази језа, као онда, у оном сну или оној јави када га беше дирнула светлост сунца, кад му сунце беше село на плећа, привило на крста, кад му бејаше, у оном сну или оној јави, проклијало у утроби, зајуборило у крви, огрејало кости.

А сад је, гле, све опет само гробница тела и тамница душе, царство помрчине, палача од мемле, зелене мемле што му се увукла у срце и у кожу, у срж коштану и у срж мождану, и залуд проверава, залуд додирује сувим утруднелим прстима влажни и ледени камен шпиле, залуд шири очне капке, залуд их додирује прстима, е да би проверио није ли све то сан и тлапња, тај мук изрешетан капањем невидљивих капи са невидљивих сводова шпиле, та помрчина глодана танким жубором, узалуд напреже слух да чује песму и цвилу свирала, да чује песму које се још снажно сећа, коју памти његово тело.

Ништа; само празан одјек сећања и звучна тишина шпиле; звук тишине, мук времена. Светлост помрчине. Вода сна. Вода.

14.

Труцкајући, кола улажаху у град, а над његовом главом, високо, дизаху се сводови капија градских, пресецајући начас небеско плаветнило својим засвођеним луковима од бела камена, мостови пребачени преко невидљивих обала, лукови од камена, ту на дохват његових руку што лежаху непокретне крај његова утруднела, скоро мртва тела.

Из лукова, на местима где камен бејаше напукао, помаљаше се по која влат зелене траве, две-три зелене влати, или тек по неки корен, бео и рачваст, или зарђао лист дивље папрати што расте из срца камена; не, то не бејаше сан! То сунце испресецано пругама сенки испод сводова капија градских, та папрат, та трава, та маховина надхват његових руку; не, то зацело не бејаше сан.

Јер може се сањати небо, вода, ватра, може се сањати човек и жена, поготову жена, може се сањати сан на јави и сан у сну, али то зацело не бејаше сан, тај бели тесани камен, ти сводови, тај тврди град.

15.

Кола, у која беху упрегнути волови, вожаху их уз шкрипу и труцкање испод сводова градских капија, кроз

сенке кућа са обе стране пута, но он једва да је видео куће, него једнако гледаше увис својим скамењеним и од чуда или ода сна непокретним очима и слутио крај себе, с лева и десна, камену присутност камених кућа, високих, када би пала сенка на његово лице и на његове уморне очи, и слутио је камено присуство ниских клети које не заклањаху сунце, али бејаху једнако присутне, невидљиве али стамене и стварне, стварније од неба изнад његове главе, стварније од шкрипе воловске запреге и од гласа светине која их је једнако пратила, мрмљајући молитве и певајући псалме.

16.

„О, блажени, изаћи ћете пред цара!“ – Не, то не бејаше сан; још би се могао сетити тог гласа, можда не више лица, тог гласа пуног усхићења, гласа напукла од страха или заноса. „О, блажени!“

И виде, лежећи онако непокретан, у колима, риђу браду и светлоплаве очи младца што се беше нагнуо над њим, отпозади, тако да му лице бејаше обрнуто од његова лица и, надносећи се над њим, заклањаше му сунце. „О, блажени!“ Да ли то говори њему, Дионизију, или се то сан и тлапња још увек поигравају са његовом свешћу?

Загледан у очи младића, он с неверицом опази да те очи гледају и траже његов поглед, стидљиво и бојажљиво, но с младалачком неком дрскошћу.

И виде Дионизије, гледајући немо, виде како се танке уснице покрећу заједно са риђом брадом, и прочита с младићевих усана те речи, још пре но што му их је слух донео до свести: „О, блажени!“

Да то не бејаше подсмех и ругање? Да то не бејаше глас његова сопствена сна и глас његове тлапње?

А Дионизије: „Ко си ти?“ Глас му бејаше једвачујан кад изрони из њега, изненадно. Као да бејаше нестало из тих светлоплавих очију малопређашње дрскости, те зачас скренуше с њега, спустише се преко очију трепавице, при врху риђе и оне, само усне почеше поново да се мичу.

„О, блажени! Роб сам твој и твојега господара!“

Зар и то бејаше сан? Те усне које замуцаше и та брада која задрхта?

„Дечије није мој господар!“ изусти он, очекујући да ће зачути рику лавова. Али, гле, док бејаше склопио очи како би боље чуо рику лавова, лице младића с риђом брадом бејаше нестало, а над њим се поново пружало само велико небо.

17.

Одједном бејаше завладала тишина, заменивши једнолично нарицање и певање пука; бејаше престало шкрипаво, кривудава тоциљање точкова по цомбастом путу: кола беху зацело стала.

Да ли и то бејаше сан? Тај спокој што му намах леже на душу, после дуге пометње и гласова и чуда свакојаких; да ли и то бејаше сан? Глас светине беше сасвим утихнуо и шкрипа кола стала, и цвила и трење кошаре колске. Сунчане зраке, које му све досад падаху на лице, искоса, сад беху угасле, заклоњене неким за њега невидљивим тремом. Тело му почиваше на меком јагњећем кожуху, а мирис вуне продираше му у носнице, и мирис чемпреса и кипариса, и мирис сунчаног дана и топли, опојни мириси морски.

Успављивано све досад, као у колевци, цвиљењем точкова и љуљушкањем, његово умуднело тело, његове лаке кости, његова пуста црева, његово утихло срце, његова сува кожа, бејаху се сад подали спокоју телесном, лакоћи дисања; бејаше сам себи налик на пробуђено дете.

Не, то не бејаше сан, тај спокој, то озарење!

18.

Још пре него што је погледао лево и десно од себе, још пре но што се запитао да ли је то сан, још пре но што је могао да схвати чудесно узашашће тела својега у мирисној купели летњега дана, он се сети слатка Прискина имена и тело му се зачас обли блаженством и ваздух замириса као ружа.

О, радости!

И само сећање његова тела и његова срца на тај час спокоја, на ту плиму усхићења, тада, пред вратима дворским, кад пук бејаше сасвим утихнуо а шкрипа кола

стала, и кад му се уреза у душу слатко Прискино име, кад му замириса у носу као ружа, тај час сад опет, у овом мраку шпиље, у овој гробници вечности, пробуди у њему неку мутну далеку срећу, дирну га сећање својим дахом, обли му тело неком далеком светлошћу и топлином, па се опет све претвори у муку духу и у таму времена.

19.

Лежаше у мраку шпиље и узалуд напрезаше очи, узалуд дозиваше Малхуса, друга својега, узалуд дозиваше Јована, богоугодног пастира, узалуд дозиваше пса Китмира зелених очију, узалуд дозиваше Господа својега: помрчина бејаше густа као катран, тишина бејаше тишина гробнице вечности. Чуло се само капање воде са невидљивих сводова, само мељава вечности у клепсидри времена.

Ах, ко ће омеђати сан од јаве, дан од ноћи, ноћ од свитања, успомене од тлапње?

Ко ће ставити белегу јасну између сна и смрти?

Ко ће, о Господе, ставити међу и белегу јасну између садашњости, прошлости и будућности?

Ко ће, Господе, оделити радост љубави од туге сећања?

Благо онима, Господе, који имају надања својега, јер њихове ће се наде испунити.

Благо онима, Господе, који знају шта је дан а шта је ноћ, јер ће се они наживати дана и наживати ноћи и починка ноћнога.

Благо онима, Господе, којима је прошлост била, садашњост јесте а будућност биће, јер ће им живот протећи као вода.

Благо онима који обноћ сањају а обдан се сећају сања својих, јер они ће се радовати.

Благо онима, Господе, који обдан знају где обноћ иђаху, јер њихов је дан и њихова је ноћ.

Благо онима, Господе, који се обдан не сећају ноћнога пута својега, јер њихова ће бити светлост дана.

20.

Лежаху наузнак у мрачној шпиљи у брду Целиону, руку прекрштених као у мртваца, њих тројица, Дионизије

и његов пријатељ Малхус, а мало подаље од њих Јован, богоугодни пастир, и његов пас по имену Китмир.

Лежаху мртвим сном мртваца.

Да си их, наишавши случајно, видео у том стању, ти би се од њих окренуо и побегао; ти би се скаменио од страха.

Прича не почиње „in medias res“, нагло, него постепено, као кад се смрачује у шуми. То је густа храстова шума, толико густа да се зрак залазећег сунца пробија кроз крошње тек ту и тамо, на тренутак, по ћуди неког залељаног листа, затим кане на тле као крвава мрља и ту одмах ишчезне. Девојчица то не примећује, као што не примећује да је дан на измаку, да се полако смркава. Она је заузета другим послом: испраћа погледом вратоломни скок веверице чији дуг реп клизи уз стабло, хитро, па се има утисак да су то две животиње које се утркују, сличне по покрету и брзини, али ипак различне: прва, она права веверица, глатка је и риђа, а ова друга што се вуче за њом, има дужу, светлију длаку. Нису (мисли девојчица некако тако), нису близнакиње, али су сестре рођене; од истог оца и од исте мајке. Као што су и оне три, Хана, Мирјам и Берта (то јест она сама) три рођене сестре, од истог оца и од исте мајке, једна другој налик, а ипак различите. Хана и Мирјам имају, на пример, црну косу, црну као зифт; а она, Берта, риђу, пламенориђу, везану у курјук, помало налик на реп веверице. Тако мисли девојчица, газећи по влажном лишћу, док се вече спушта на шуму. Затим, као у сну, проналази некакве дуговрате печурке, читаву гомилу дуговратих гљива, за које јасно зна, мада јој то никад нико није рекао, да су отровне: о томе говори њихов претећи изглед. (Девојчица се не вара, девојчица је у праву: то су отровне гљиве, *Ithyphallus Impudicus*, што она не зна, не би смела знати.) Удара по њима својим лакованим ципелама и ломи их као у бесу. Ципеле јој, гле, нису блатњаве, јер гази по лишћу као по тепиху; само је на блиставу површину лака легао танак кад, као преко

јабуке или као кад се дахне на огледало. Она се сети и извади из џепа малецно округло огледало које јој је отац купио од неког Циганина, на вашару у Сегедину. (Циганин, млад брајлија, хром у једну ногу, вилица пуних златних зуба, продавао је бакрене казане. Ово му је било једино огледало. Преклињао је господина да га купи „за душу“, јефтино. Данас није ништа продао, а дете му болесно, умире... „Циганска посла“.)

Девојчица приноси огледалце лицу, но на тренутак ништа не види. Само на тренутак.

Сеоски пут којим се може доспети, идући на запад, све до Макоа (а затим, скренувши мало ка северо-истоку, и до Пеште) у ово је доба године лако проходан, још није почело време поплава, река се Марош још није излила. Тај пут почиње одмах иза арадских предграђа – макадам се код циглане нагло прекида и почиње сеоски пут, лети прашињав а у јесен излокан и блатњав, ако није сасвим поплављен. Али и киша претвара прашину у густо жуто блато које се лепи за точкове и паоке, а коњима утањају копита у глину као у тесто. Чак и лаке чезе и црни фијакери госпде алишпана остављају дубоке трагове у блату, а камоли ова тешка рукотворна кола у која су упрегнута два крупна трома коња.

На предњем седишту без заклона седи господин четрдесетих година, крупних црних очију, тешких уморних капака. На глави има шешир тврда обода, помало искрзан. Узде држи лабаво у једној руци, као искусни кочијаши, скупивши оба каиша у свој велик длан у рукавици од јеленске коже. У другој руци стиска бичаље, сасвим ново, господско, од бамбусове трске и са бакарним украсима при врху, са танком усуканом кожом која се после једне црвене кићанке, на месту где се плетеница завршава, претвара у солидан оштар бич који фијуче као змија.

Власник је употребио тај бич засад само једном, на излазу из Арада, тамо где се макадам претвара у сеоски друм. Уистину, ако ћемо право, два пута: први пут пред радњом, онако упразно, ради пробе, као кад се процењује ловачка пушка, па је купац притегне уз раме, накриви главу, зажмури на лево око, нанишани на кукавицу која је управо искочила из зидног часовника, а затим, када ју је ухватио на нишан, каже „паф-паф“, скида пушку с раме-

на, преклапа је, завирује у цеви, разгледа резбарени кундак (јелен што је нагло застао у трку), одмерава тежину пушке, док је кукавица нестала иза двокрилних враташца са исликаним руменим ружама и зеленим лишћем, нестала као да ју је разнела у парампарчад ситна сачма, сукнувши из обе цеви скоро истовремено (паф-паф), јер ју је ловац погодио тренутак пре него што ће се склонити иза врата обраслих ружама-пузавицама, пошто је једва успела да закука три пута: казаљке показују тачно три, а радња арадског трговца Розенберга отворена је тек пре неколико минута и наш је купац, или само могућни купац, ушао у радњу овога поподнева први.

Одложио је дакле пушку (верујемо не без жаљења) и узео у руке бич који је стајао у углу међу пет-шест сличних, сви од бамбусовине и сви исте дужине и цене, стиснуо је бичаље обема снажним шакама и почео да га савија: исушени бамбус је крикао, повијајући се еластично. Онда је два-три ред ошинуо по сарама својих чизама, али ни то му није било доста, па је изашао пред радњу, на улицу, и завртео бич изнад главе, као што то чине искусни чикоши. Бич је фијукнуо као змија, а срећни је власник тада нагло променио правац кретања бичаље, затегнуо га је као што се затеже пеџачки штап од бамбуса када се ухвати на мамац велика кечига или смуђ или као што се затежу узде при изненадној опасности, кад пред кола усред шуме искочи медвед или два разбојника, од којих један зграби коња за носник, а други упери двоцевку у груди кочијаша и отме му вођице; зачу се пуцањ, снажан као пуцањ ловачке пушке, или скоро тако снажан, у пустој улици којом се разлеже ехо.

Други, и последњи пут, купац је употребио свој бич онда када је сишао са арадског макадама и доспео на излокан друм. Тек ово је била права проба, не више у празно. Замахнуо је један једини пут изнад главе својих коња (Валдемар и Кристина, тако су се звали) и пукнуо у ваздуху изнад коњских ушију. Коњи се тргоше из летаргије, и, онако тешки и гломазни, јурнуше по блату а на велику радост девојчица у задњем седишту кола. Оне се загрлише и цикнуше, као од страха, мада их је све то забављало, тај луди трк.

Господин има на себи (да не заборавимо то због једног новог, тек купљеног бича) одело од енглеског твида, преко којег је пребачен огртач, такође од енглеског твида,

али другачијег дезена. Има се утисак, уколико такав утисак не вара, да је, упркос видљивом умору, сасвим задовољан, не само због купљеног бича (то је ситница), него без сумње и због успешно обављеног посла. Јер (господине мој!) посао је то, посао, уписати кћери у *gimnázium*, међу децу „из бољих кућа“, како се то каже. Да, извесна је протекција била потребна и још која свота уз то, заправо мали поклон... Но, хвала Јехови, то је сад срећно обављено, Хана и Мирјам – старија четрнаест, млађа тринаест година – живеће код госпође Голдберг, у Араду, а госпођа Голдберг је жена строга и морална, толико морална да се није ни удала, мада, истини за вољу, није била ни толико сиромашна ни толико да кажемо *непривлачна* да се не би нашао и за њу неки поштен Јеврејин да је усрећи. О томе ваљда размишља господин Бренер (јер тако се зове) поигравајући на седишту својих лажних чеза када точкови налете на бусен. До Сегедина има још много, најмање два-три сата, али њему се не жури. Бич више није употребио ни један једини пут, нити је затезао узде. Коњи знају тај пут, пошто су често вукли ове исте чезе, (зовимо их тако) на релацији Арад–Сегедин, и обратно, јер је господин Бренер путовао бар једном месечно ради трговине у Арад (али и у Мако, Темишвар, Кечкемет, Суботицу, Нови Сад, Солнок, па и у Пешту) – колима. Препушта дакле кола инстинктима својих коња и препушта се својим мислима. О чему размишља један средњоевропски јеврејски трговац на дан своје смрти – то можемо само да нагађамо. Као што можемо да само мутно наслућујемо о чему то размишљају или сањаре кћери једног средњоевропског јеврејског трговца (четрнаест и тринаест година) првог дана по упису у гимназију и после првог сусрета са великим туђим светом. Са другим светом.

То да им се њихова далека рођака по мајци госпођа Голдберг није допала, у то нема сумње. Не само зато што је имала јаке науснице (Хана је говорила, шапатом, на уво сестри, „бркове“), него и стога што је још од првог часа показала сву своју строгост. Уосталом, сасвим бесмислену. Натерала их је, данас за ручком, да „олижу“ хлебом тањир из којег су јеле сочиво! Па онда сви ти савети, као да оне нису већ одрасле девојке. Ово ваља чинити, оно не ваља чинити. Ово је *hoch*, ово није *hoch*. И узалуд, дакле, све те приче њихове мајке о томе како је госпођа, то јест,

ако ћемо право, госпођица Голдберг душа од жене! Ако је „душа од жене“ (шапуће Хана на уво сестри), зашто се онда није удала, зашто није нашла себи мужа, који ће лизати тањире са *шолетом*! Мирјам се слаже, без речи, и само трепће очима у знак одобравања: све је то жива истина: госпођица Голдберг је досадна стара фрајла! Ето. А што се школе тиче... У реду, госпођа је учитељица лепа, млада и љубазна; имала је на глави шешир какав се не виђа у Сегедину, са рубаном и пером, и хаљину коју је сигурно добавила из Пеште, ако не и из Беча. Но гимназија их је, мора се признати, унеколико ипак разочарала. Споља, у реду, била је сасвим како треба: велика, обојена у жуто, са новим кровом и са баштом наоколо. Али изнутра... Клупе (јер су им показали одељење у којем ће седети), клупе су биле као и оне у школи у Сегедину, можда за који сантиметар више, ђаво би га знао, али исто тако тамне, тамнозелене, и исто тако изгребане, ижврљане, са мрљама од мастила и са шкработинама које се не дају избрисати: имена, цртежи, формуле. И табла је била исто таква, више црна него тамнозелена (каква је некад била), али и она окрзана, црвене линије које су некад означавале квадрате једва су се назирале, и то само на рубовима. Катедра је била пресвучена обичним плавим пак-папиром причвршћеним рајснеглама за плочу. Високи прозори имали су решетке, као на каквом самостану из романа. И то ми је нека Девојачка гимназија!

Нема, дакле, више оне цике и раздраганости као кад су биле кренуле на пут, јутрос рано, пре свитања. Оне радости која испуњава дечју душу у тренуцима који означавају велике животне прекретнице. Остала је у њима само нека скривена туга коју је свака чувала за себе, као тајну. Бејаше их стид да признају једна другој да су доживеле разочарање, нагло, непоправљиво, после дугих дана радости и усхићења и после овог данашњег јутра када им се чинило да ће им срце искочити од узбуђења, јер је најзад дошао *тај дан*!

Седеле су тако под подигнутом настрешницом, увијене у топлу ћебад, претварајући се да дремају, свака заузета својим мислима. Ветар је шумио у гранама храстова. С времена на време отварале су очи, кришом једна од друге, и погледале увис, поред очевог рамена, у свод од лишћа кроз који су пролазили као кроз тунел. Каткад би

ветар убацио понеки лист на њихово кожно седиште. Лист би одсео, уз лако гребанье, као какав миш.

И шта ће рећи мајци – мисле без сумње и о томе –, како ће сакрити од ње да им је спласнуло одушевљење? Како не разочарати њу, своју мајку, која их је испратила јутрос са сузама, као да их прати на венчање или, божемипрости, у смрт... Ах, то никако, никако! Мајци неће рећи да их је разочарала табла, да су их разочарале клупе. Па то би било детињасто и то би њиховој мајци нанело бол. Али што се тиче фрајле Голдберг, е, то је већ друга ствар! Зар ће оне морати током целе школске године да „лизу“ тањире средином од хлеба? Па зар то има икаквог смисла? У реду, соба им је „као кутија“, кревет је простран, чаршави уштиркани, перина мека и топла, прозор гледа на башту са цвећем и на живицу од јоргована, све је то лепо и красно, али зар је њина добра мајка не би могла замолити, писмом, лепо, учтиво, да се мане својих „васпитних мера“. Јесте, у соби, на столу, била је ваза са свежим перуникама, завесе су круте као папир и беле као снег, све је то у реду, и купатило је са плочицама од ружичастог фајанса, и пешкир са монограмима, Х као Хана, М као Мирјам, али... Не, то не смеју рећи мајци, јер после свега што се збило, после дугих, шестомесечних разговора, увече, пред спавање, о том одласку у Арад, у гимназију, било би светогрђе и детињасто показати своју равнодушност, своју незахвалност.

Напољу је још светло, мада сунце управо залази. Господин Бренер то једини види са својег седишта, као са трона, и можда му пада на памет један стих – јер господин Бренер је љубитељ поезије, трговина га није сасвим лишила смисла за лепо –, један стих о заласку сунца, које пада низ хоризонт као глава каквог монарха кад се, крвава, откотрља са пања.

Замишљен, господин Бренер вади цигару из уну-трашњег џепа.

У том часу, у том истом часу, девојчица у шуми вади из свог џепа округло огледалце обложено седефом и приноси га лицу. Прво види свој пегави нос, затим очи и риђу косу, налик на реп веверице. А онда њено лице нестаје, полако, постепено, прво пеге носа, затим сам нос, затим очи. Преко огледала се нахватао њен дах, као танак

кад преко зелене јабуке. Али она једнако држи огледало пред лицем, јер сад у њему види шуму и залелујано лишће хрстова. Једна је птица полетела из жбуна, нагло, али без звука; један сићушни лептир боје рђе и увелог листа нестале на стаблу хрста; јелен нагло застале у трку, скамењен и као зачуђен, да би одмах затим стреловито јурнуо; трула грана паде са дрвета; заљуља се паучина са капљицом росе кроз коју се прелама крвава сунчева зрака. Шишарка је пала нечујно, грана се скршила без ропца, као да је од пепела.

Девојчица гледа у огледало, приневши га сасвим близу очију као да је кратковида (као Хана, која носи наочари). Онда угледа, ту одмах иза себе, то јест иза огледала – јер иза ње нема ничег, никаквог друма – блатњави сеоски друм по којем се крећу неке чезе. На предњем седишту седи њен отац. Управо је извадио из џепа цигару и принео пламен шибице, спустивши бич у крило. Сад баца шибицу у високом луку, у блато. Затим нагло затеже узде. У очима му ужас... На кола скачу два човека.

Девојчица крикну у сну, затим се усправи у кревету, стискајући малечко огледало обложено седефом, које је све досад држала у знојавом длану под јастуком. Госпођа Бренер, која је ноћас спавала са дететом у истој соби – иначе све три девојчице спавају у дечијој соби, одмах до ове –, скаче иза сна и, буновна, покушава да пронађе свећу. Девојчица урла као избезумљена. То је већ крик животиње, нељудски, од којег се леди крв у жилама. Оборивши свећњак, госпођа Бренер јури ка девојчици, притиска јој главу на груди, али не успева ни сама да каже ишта, глас јој се одузео, не зна шта се то збива, да ли јој то неко дави дете, да ли га неко коље. Из тог урлања и испрекиданих крикова разазнаје нешто нејасно, нешто страшно, чује имена својих кћери и те ужасне урлике: „Не! Не! Неее!“

Најзад проналази свећњак крај ноћног ормана и, рукама које је једва слушају, пали шибицу. Девојчица једнако урла, унезверених очију, загледана у огледалце које стиска у длану. Госпођа Бренер покушава да јој га отме из руке, али девојчица стиска огледалце снажно, као у самртном грчу. Госпођа Бренер седа на кревет, држећи високо дрхтаву свећу. При мутној светлости пламена види у огледалу, на тренутак, само на тренутак, унезверене очи своје најмлађе кћери. (Ако то нису њене

сопствене унезверене очи.) Онда јурне према орману. Чује се циликтање кристала. Затим звук разбијеног стакла.

Госпођа Бренер се враћа, држећи у руци неку флашицу, сирће, колоњску вољу или миришљаву со. Девојчица седи на кревету, телом јој пролазе грчеви, очи јој загледане у празно. Крај ње, на поду, разбијено огледало. Девојчица нагло погледа у мајку, као да је први пут у животу види.

„Они су сви мртви“, каже гласом скоро туђим.

Господин Мартин Бенедек, биров, упали свећу на ноћном орману и погледа на сат: једанаест је прошло. Нас у дворишту једнако лаје, бесно, може се чути како се отима са ланца и како ланац клизи по затегнутој жици. Неко удара на врата, песницом, жестоко. Господин Бенедек навлачи кућни огртач и излази, не скинувши са главе ноћну капицу са кићанком која му пада на уво. Подигавши свећу високо, препознаје пред вратима госпођу Бренер, која стиска у наручју девојчицу. Дете се тресе од пригушених јецаја. Госпођа Бренер не може да дође до речи и биров је, зловољан, уводи у предсобље.

Нас једнако урла, оним страшним животињским плачем, више налик на ридане старца него на плач детета. Госпођа Бренер, самртно бледа, са дететом које једнако цвили, животињски, покушава, сва пометена, да изложи господину бирову разлоге свог доласка.

„Видите и сами у каквом је стању“, каже једва чујно.

„Да, видим“, каже биров. „Али, опростите, не разумем вас сасвим.“

Дете се сад окреће према њему и погледа га погледом какав господин биров никад није видео.

„Они су сви мртви“, каже девојчица. Затим почиње поново да риде. Тело јој потресају грчеви.

Господин Бенедек гледа у мајку детета, упитно.

„Каже да их је видела у огледалцету. Сви су – каже – побијени. Видите и сами у каквом је стању.“

„У огледалцету?“ пита господин биров.

Следи дуго убеђивање. Господин Бенедек, као човек са великим искуством (од неких петнаест, ако не и читавих двадесет година) не верује у чуда, он се поуздава само у науку. Девојчица је, мисли у себи, добила напад хистерије или епилепсије (али то не каже). Каже само да би је требало, сутра ујутро, одвести лекару, можда има кон-

стипацију. А сада – ускоро ће поноћ – нека само изволе лепо кући, све ће бити у реду. Дете је имало неки кошмар (то каже гласно, изговарајући реч *кошмар* са француским нагласком, како би, ваљда, његове речи деловале уверљивије, као нека врста лекарске дијагнозе изговорене на латинском); треба му дати горку со (сво, изволите, можете сачувати целу стакленку), али молим вас, госпођо Бренер, не мислите ваљда да ћу сада, у пола ноћи, кренути са жандармима у шуму да проверавам кошмаре једне болесне девојчице! Рецимо, ако не *озбиљно болесне*, а оно са грозницом. Да ли је мала преболела заушке? Јесте? А магарећи, то јест велики кашаљ? Ето видите... Можда је у питању велики кашаљ. Први симптом. Нервоза, општа раздраженост организма. Слабост. Јер када се тело мучи, онда душа... И ту господин Бенедек развија теорију о повезаности духовних и телесних феномена, теорију коју је негде чуо, при картању, без сумње од доктора Вајса. Уколико то није прочитао у некој књизи. Или у самом *Aradi Naplón*. (Молим, све ће бити у реду.)

Крај ове приче налазимо у том истом *Aradi Naplón*, комплет за 1858. годину, којег је редовно читао господин Бенедек, у то нема сумње, као уосталом и господин Бренер, обавештавајући се о веридбама, смртним случајевима, шумским пожарима и злочинима, о ценама дрва, коже и жита. (Лист је доносио, поред службених вести, још и пастирске посланице, поучне чланке о пољопривреди, правне савете, као и извештаје о коњским тркама у Пешти, о бунама у Грчкој, о дворским превратима у Србији.) У тим истим новинама из времена ране владавине Фране Јосифа налазимо и сведочанство самог господина бирова, дато под заклетвом, сведочанство утолико драгоценије што потиче од човека који је, по сопственом признању, лишен сваког сујеверја и нагиње „позитивизму“.

„Призор је био ужасан“ (то говори господин Бенедек за *Aradi Naplón*). „Само нас обзири према читаоцима наводе да не предочимо жалосно стање у којем су се налазиле жртве. Господин Бренер је био буквално *декапитиран*, ножем или секиром, а девојчице...“ Следи опрезна алузија на чињеницу да су девојчице биле такође заклане, пошто су два мушкарца извршила над њима силу.

Пронаћи починиоце овог грозног злочина (препричавамо *Aradi Naplón*) није било тешко, јер девојчица је јасно видела убице у огледалу. Један је био извесни Фукс, двадесет и осам година, трговачки помоћник, други неки Месарош, беспосличар. Обојица су радила прошле године код господина Бренера. Нашли су их у Фуковој радњи, са свежњем крвавих новчаница. „Притешњени доказима, све признадоше, рекавши да су у откривању њиховог злочина препознали Божји прст. Затражише свештеника да се исповеде.“

О овом необичном догађају извештавају своје читаоце и друге европске новине, изражавајући каткад извесну нездраву сумњичавост, што је била само последица све јачег продора позитивизма у кругове напредног грађанства. Спиритистичка гласила – а њихов је утицај био итекако значајан – овај су случај наводила као сигуран знак човекових магнетских моћи. О томе је рекао своју реч и чувени Кардек, несумњив ауторитет у овој области, човек који је имао савез са силама мрака.

Оно што следи збило се крајем прошлог века у Прагу, „граду мистерија“. Тај догађај – ако се то може назвати догађај – испричан је, са незнањим нијансама и преиначењима, код разних аутора, и ја се држим оне верзије коју је дао Хаим Франкел: предност његовог казивања је у томе што је он у свом тексту сажео излагања и других ученика који су писали о Мајстору. Када се из ње отклоне гломазне расправе о вери, о моралу, о хасидизму, расправе прекидане честим ученим цитатима из Талмуда и цеписланичарствима самог Франкела, прича се у бити своди на следеће:

Учени Бен Хаас (правим именом Оскар Лејб) почео је да пише песме, на хебрејском, када му је било четрнаест година. Око хиљаду осамсто деведесете враћа се са једног ходочашћа у Свету земљу и настањује се у Прагу, где окупља групу истомишљеника око листа *Хајом*, који се умножава рукописно у онолико примерака колико има ученика. Бен Хаас подучава моралу и литератури. Његово учење, узложено у многобројним расправама и списима, делимично објављеним тек недавно (бригом самог Хаима Франкела), темељи се на једној моралној дилеми, потеклој из Платона, која би се могла сажети на следећи начин: уметност и морал заснивају се на двема различитим премисама и као такви они су неспојиви. Могло би се чак рећи, како тврди Франкел, да се целокупно Бен Хаасово дело, песничко и филозофско, своди заправо на доказивање те чињенице као и на покушај да се та противуречност надвлада. Кјеркегоровско „или-или“ он покушава да ублажи, мада му примери из историје идеја, а у првом реду књижевности, казују да је та дилема

скоро непремостива. „Уметност је дело таштине, а морал је одсуство таштине“, понавља он на више места, тумачећи биографије великана од краља Давида до Јуде Халевија и Саломона Ибн Габирола. Дружина на чијем челу стоји Бен Хаас (по једнима их је било пет, по другима седам) узима себи за циљ да примером и делом оповргне ову дилему, да се дакле, „у самом срцу песничких искушења“, потчини једном ригорозном моралу, који се, како вели Франкел, темељи на јудеохришћанској традицији, талмуђским поставкама, Канту, Спинози и Кјеркегору, а да није лишен при том извесних „анархистичких примеса“. Ако смо добро схватили Франкела, тај „ригорозни морални императив“ (цитат је из Бен Хааса) није, међутим, искључивао из свог кодекса одређене хедонистичке поставке: противно сваком очекивању, вотка, индијска конопља и телесна уживања била су стављена у исти ред као и читање, путовања и ходочашћа. Франкел у овоме види, и мислим да није далеко од истине, само најнижи ниво оног пресека сила где се уметност и морал сукобљавају у свом најелементарнијем виду, „изван добра и изван зла“: права морална дилема почиње и завршава се питањем таштине, а све остало је изван моралне сфере. Извесни паралелизми у овој тачки, паралелизми које Франкел успоставља са будистичким учењем и са праксом бонза – где телесна уживања нису препрека на путу ка апсолутном које се зове *Тао* – пре су, рекло би се, последице Бен Хаасове личне спекулације него непосредан утицај мудрости Истока. То, дакле, да је Бен Хаас био виђен у својој тридесетој години у једној по злу чувеној прашкој четврти (у време када је већ био утемељио свој морални кодекс), не може се сматрати неком врстом сензације која противуречи његовим начелима изложеним у делу *Лето и пустиња*. „Уметност је спознаја, а спознаја је бесполна; бесполна, што ће рећи иморална“, цитира Франкел једну од темељних Хаасових поставки. Учени Бен Хаас, који спајаше у себи песника и моралисту, две противуречне вокације, настојао је, дакле, да ту бесполну спознају уметности, којој је свако искуство драгоцено, помири са оним етичким принципима који је неће осиромашити: „Веровати на реч, макар то било Свето Слово, носи у себи опасност једног много тежег моралног пада него што је кршење забране задате тим Словом.“ У овом кратком наводу из раног Хааса налази се најједноставније изложе-

на једна од оних темељних идеја које ће годинама касније родити тешку и гломазну, једва разбирљиву Хаасову филозофску доктрину, изложену неким кабалистичким језиком, замућеним неологизмима и многобројним појмовима чије је нам значење измиче. Тешко је, међутим, утврдити да ли је у праву Франкел када вели да је ова непрозирност Бен Хаасовог каснијег учења само последица колебаљивости и плод „зрелих година“. (Многе су препреке на путу објављивања критичког издања Бен Хаасових сабраних дела, а у првом реду извесни рабини и моралисти у самом Одбору за изучавање и штампање тих дела.)

Догађај који нас интересује и који ћемо овде укратко изложити нема, међутим, непосредне везе са филозофском доктрином самог Бен Хааса; тај догађај, маколико по себи наизглед безначајан, произлази из спреге његовог учења и ставља на испит читав један компликовани систем вредности; нека врста паравоученија, ако хоћете.

Године 1892. Бен Хаас, који већ носи име Мајстора, сусреће у оном злогласном кварту неког младића који га моли за разговор. Мајстор, лемећи се између етичког и песничког принципа – од којих му први каже да га одбаци а други да га саслуша – седе с њим у једну мрачну крчму и наручује две чаше паскалне вотке, што представља, изгледа, део ритуала. Јешуа Крохал, тако се младић звао, поверава Мајстору да посећује овај кварт од када је дошао до једног од његових списа који га је уверио да је искуство „бесполно, дакле иморално“, али да не може да нађе ону духовну равнотежу коју проповедају *Лето и пустиња*. Мајстор осећа извесну зебњу и кајање, наслутивши да његово учење, као и сваки наук који се темељи на моралу, може да нанесе, доспевши у недорасле руке, исто толико зла колико би могло донети добра. (Јер, како вели Платон, мајстор бира ученика, али књига не бира читаоца). Понесен неком пакленом идејом и загрејан ваљда вотком, Бен Хаас одлучује да од једног безначајног бића – ученик није одговорио ни на једно од скривених питања Мајсторових – створи *хасидима* (реч употребљена у значењу: упућени, учени, смерни), ако то није била само несвесна жеља за пародирањем Пигмалиона, како мисли Франкел. Младић признаје да му је *Лето и пустиња* дало моралну снагу да посећује јавне куће, сматрајући то

у првом реду „актом искуства“, али да је свестан чињенице да тај „акт искуства“ нема никакву вредност ако није стављен у службу стваралачког чина. Бен Хаас нагло спусти на сто чашу с вотком када Јешуа Крохал изговори наслов књиге на којој ради: *Пут у Канаан*. Онај кога зову Мајстор уверава се, међутим, током вечери да његов будући ученик има све оне особине због којих га, да слуша глас свога разума, не би смео примити под своје окриље, јер глупост спојена са славољубљем опаснија је од сваке махнитости. Заказује му ипак састанак, кроз три месеца, у истој крчми, и напушта га, пошто му је издиктирао списак од двадесет и седам књига на тему канаанског чуда и спасења. Крајем августа, Јешуа Крохал се појављује на заказаном месту, носећи рукопис свог *Пути у Канаан*: неких сто двадесет страна на које Мајстор баца један летимичан, један *свеобухватан* поглед; осим калиграфског рукописа, открива, насумице, неколико правописних грешака. Следећи му састанак заказује поново кроз три месеца, на истом месту, и отпушта га, издиктиравши му списак књига, међу којима и правопис хебрејског језика.

Приликом трећег сусрета, фебруара 1893, Мајстор прелистава рукопис својим прстима налик на ракље истраживача извора, и са ужасом схвата да су се његове сумње обистиниле: на страни седамдесет другој, правописна је грешка била исправљена, али је рукопис иначе био недирнут. Понесен наглим кајањем, а можда и сажалењем (јер је схватио или бар наслутио да је својим примером од једног несрећног грађанина направио још несрећнијег *хасидима*, и ту више нема лека и повратка). Мајстор узима са стола рукопис и одлази. Целу ноћ проводи над текстом *Пути у Канаан*, чија га узалудност и празнина опомињу на његову сопствену грешку: да се оне ноћи пре неких девет месеци приклонио своје етичком а не песничком принципу (а ко зна где је ту јасна граница!), данас не би имао на савести једну узалудну егзистенцију коју сад мора, силом моралних закона, да спасава од понора над којим се нашла. И да тај некад здрав младић не бејаше заражен његовим учењем, макар криво схваћеним и протумаченим, он не би ноћас блео над тим бесмисленим текстом исписаним крупним калиграфским рукописом, текстом из којег провејава једино пушта жеља да се бесмисао живљења, или слутња тог бесмисла, оправда неким стваралачким чином, каквим-таквим. Бен Хаас схвата у једном тренутку

озарења да је до свега овог довела његова сопствена таштина, његова песничка настраност и његова полемичка страст: доказати ученицима да Пигмалион нема моралну снагу мита, него да је то једна обична скандалозна хроника којој је дат привид митског.

Како не би одбацио цео *Пут у Канаан*, и тиме несрећног Јешуу Крохала оставио у његовој тридесет и трећој години на опасном беспућу (у овој криптографији Франкел с правом запажа утицај кабалистичке симболике на Бен Хааса), онај кога зову Мајстор избацује из рукописа све оно што је слика самог аутора, слика његове таштине, те једине особине на којој се држи цело његово трошно биће; ослобађа рукопис свих оних ефемерности у којима се одсликава, као на површини баре, рошава лице Јешуе Крохала, његови модри подочњаци и његово лењо тело; хитрим потезом пера избацује из рукописа зловне алузије на савремена збивања и библијске дигресије, као што је она о Лотовој жени, у којој препознаје риђу Немицу из крчме „Корона“. (А та риђа Немица има са Лотовом женом једину тајанствену везу што јој се око пазуха шири бела мрља од зноја и што ју је Јешуа Крохал, по сопственом признању, „содомизовао“.)

Од сто двадесет страна *Пути у Канаан* Бен Хаас оставља једва трећину, спојивши оне делове у којима се крије зрно митске алегорије, зрно од којег би се могао направити Привид пуноће. Сутрадан неиспаван и зловољан, одлази до кафане „Корона“, ставивши у џеп свог кафтана рукопис *Пути у Канаан*. Налази Јешуу Крохала потиштеног. Младић му изражава своју сумњу: схватио је *узалудност* и *неминовност* свог избора. Ако Мајстор сматра да *Пут у Канаан* не може да се домогне милости уобличења, њему не преостаје ништа друго него да се *повуче*. Ову је реч изговорио врло двосмислено, тако да је могла да има другачије и погубније значење од оног које она има у *Лету и пустињи*. („Ако не можеш да делујеш у погубној спрези тих противуречних сила, моралних и песничких, повуци се. Заливај купус у своме врту, а руже гаји само на гробљу. Јер руже су погубне по душу.“) Онај кога зову Мајстор вади тада из унутрашњег џепа свог свиленог кафтана ишарани рукопис и ставља га пред младића.

„Ако сам добро схватио“, каже Јешуа потиштен, „овде није остало ништа.“ – „Напротив“, рече Бен Хаас, „остало је оно чему се може дати Привид пуноће. А између

Привида пуноће и Пуноће разлика је тако неприметна да само најмудрији могу да је наслуте. Како је, међутим, мудрих сувише мало – по неким свега тридесет и шест у целом свету – мало ће бити и оних који ће уочити ту разлику. А за оне бројније, Привид је исто што и Пуноћа.“

Лице Јешуе Крохала се озари, јер му се учини да је у Мајсторовим речима открио своју тајну мисао, своју мисао-водиљу: да се све ствари на овом свету збивају преваром, на тананој и неухватљивој разлици између Пуноће и Привида пуноће, но како ником није дато да процени шта је једно а шта друго (у томе се његова мисао у бити разликовала од Мајсторове) то су све вредности, моралне и песничке, само питање спретности и среће: пуста форма. Бен Хаас осети ученикову скривену мисао – јер онај кога су звали Мајстором разликовао је Истину од Лажи – и реши се да покаже ученику ту границу између суштине и опсене. Одведе га кући и, током те ноћи, на самом рукопису (над оним што је остало од рукописа) покуша да му објасни, на примерима једноставним и поучним, како се једна мисао, сенка једне мисли или једна слика могу довести – магијом речи и чаролијом недореченог – до милости уобличења. Јешуа Крохал напушта зором Мајсторову собу (у којој је смрад у кожу повезаних књига био ублажен опојним мирисом сандаловог дрвета што богохулно сагореваше у тучаним менорама: успомене са ходочашћа). Свраћа у крчму „Корона“, наручује гулаш и криглу пива, затим се даје на преписивање рукописа. У подне је већ стајао пред њим завршен рукопис библијске параболе под насловом *Пут у Канаан*, преписан начисто његовим крупним калиграфским писменима. Онда узима примерак са Мајсторовим исправкама и баца га у велику каљеву пећ налик на катедралу, врата раја и пакла. Кад пламен уништи трагове Мајсторове руке и тиме, као на ломачи, и његове душе, Јешуа Крохал стави пресавијен рукопис у унутрашњи џеп свог капута и, горећи неком дотад непознатом грозницом, наручи још једну криглу пива. Каролина постави пиво на ивицу стола, али Јешуа, нагло поскочивши, успе да је дограби за крупну облу сису. Каролина се за тренутак скамени, као *Лотова жена претворена у стуб од соли*, затим се трже и замахну. Њена тешка црвена рука промаче му тик испред носа.

„То је Привид пуноће“, рече Јешуа у виду сентенце, „а оно је била Пуноћа“ и ту заобли длан и рашири прсте...

Пут у Канаан појавио се крајем хиљаду осамсто деведесет и четврте, прво у часопису *Хајом*, на хебрејском, а почетком следеће године, преведен на немачки, и у виду књиге. Књига је наишла на једнодушан пријем егзегета и сви су открили у њој, како вели Франкел, „Пуноћу“. Једино је млади Бјалик (касније познатији под именом Хајим Нахман), подвргавши књигу озбиљној анализи, открио у њој трагове Мајсторове руке која је „покушала да спаси ову параболу од празнине која из ње провејава“. Ова Бјаликова критика имала је следеће консеквенце: у поговору новом издању *Пути у Канаан*, Крохал је прогласио Бјалика сифилистичарем и одрекао се јавно Бен Хаасовог учења, назвавши га шарлатаном и „тровачем душа“. Доследан свом порицању, удружио се с Мајсторовим противницима и у новопокретнутом часопису *Кадима* повео непоштедну и дуготрајну борбу против њега, служећи се при том „сплеткама и клеветама у којима је показао да није лишен баш сваког дара“. Једна недовршена параболa, нађена у Бен Хаасовим списима, параболa под насловом „Прича о Ученику и Мајстору“, пошто недовршена, не садржи никакво наравоученије. Осим можда ово: између Пуноће и Привидa пуноће, у моралном смислу, тешко је успоставити јасну разлику. „То није увек полазило за руком и ономе кога су звали Мајстор“, вели Франкел. „Надневши се над понор, он ни сам није могао одолети таштом задовољству да тај понор не покуша испунити Смислом.“ Из овог произилази једна нова поука која нам сугерира, пословично, да је опасно нагињати се над туђом празнином, а у пустој жељи да се у њој, као на дну бунара, огледа своје сопствено лице; јер и то је таштина. Таштина над таштинама.

Када су тог априлског свитања – а то је био дан одређен царским декретом за његово погубљење – ушли стражари у ћелију, млади је Естерхази клечао на поду, руку чврсто стиснутих на молитву. Глава му је била ниско погнута, а светла му је коса падала са стране, откривши дуг танак врат и кошчату хртеницу која се губила под ланеном кошуљом без оковратника. Стражари на тренутак застадоше, сматрајући разговор једног грофа са Богом довољним разлогом да се, за тренутка, забораве строги прописи шпанског ритуала. Свештеник такође устукну, стискајући немо своје на молитву склопљене руке; дланови су му се знојили и остављали издајнички траг на белокошним корицама бревијара: бројанице са зрнима крупним попут маслина клатиле су се нечујно. Само кључеви на големој алци у рукама једног од стражара циликнуше два-три ред, без икаквог ритма.

„Амен“, прошапта младић, завршивши своју јутарњу молитву. А затим додаде гласно: „Опростите, оче.“

У том часу, као по команди, забубњаше добоши, злослутно и једнолично као киша.

Један хусарски официр румена лица и наострених бркова, уоквирен дугим пушкама двојице хрватских улана који су стајали са стране, поче да чита пресуду. Глас му је био промукао, а ћелија је одјекивала празно. Пресуда је била строга и неумољива: смрт вешањем. Млади је племић учествовао с оружјем у руци у једној од оних пучких побуна које су с времена на време потресале царевину, избијајући изненадно и непредвидљиво, кржаве, сурове и безнадне, да би биле убрзо затим, исто тако изненадно, сурово и безнадно угушене. Његово

порок и славу његове породице суд је био узео као отежавајућу околност и као издајство не само монарха, него и свог сопственог сталеза. Казна је требало да буде егземпларна.

Осуђеник једва да је разаберао коју реч из гомиле монотоних слогова који су му бубњали у ушима као звуци добоша. Време је било стало. Прошлост, садашњост и будућност бејаху измешане, добоши су ударали, а у његовим слепоочницама одјекиваху, као узнемирени дамари, далеки звуци победничких битака, тријумфалних поворки и јуриша, као и бубњање неких других добоша пресвучених црним, но који тада нису наговештавали његову смрт но нечију туђу. Упркос својим годинама (личио је пре на рано ижђикалог дечака него на зрелог младића), он је већ видео ране и стајао је очи у очи са смрћу, али никад још овако, из ове близине. И управо та близина, то осећање даха смрти на свом голом врату, то је било оно што је извитоперавало у његовој свести слику стварности, као код каквог астигматичара коме близина предмета само још више изобличава контуре ствари. Оно до чега му је сад било једино стало – јер се у његовом свету највише цени, поред часна живота, још само часна смрт – јесте да сачува ону достојанственост која се захтева од једног Естерхазија у оваквом тренутку.

Ноћ је провео будан али склопљених очију и без иједног јединог гласног уздаха, како би стражар, ока приљубљеног уз шпијунку, могао посведочити да је осуђеник спавао мртвим сном, као да му предстоји венчање а не смрт. И он је, у неком чудном редоследу времена, *већ* чуо како тај стражар прича у официрској касини: „Господо, млади је Естерхази те ноћи спавао мртвим сном, без уздаха, као пред венчање а не пред погубљење. Дајем вам своју часну официрску реч! Господо, одајмо му признање!“ Онда се чује (он чује) кристални звук чаша. „Екс! – Екс!“

Тај занос смрти, то победничко савлађивање, држали су га целог јутра и он је своју прибраност подржавао молитвом, одупирући се, стиснутих зуба, кукавичком држању црева и симпатикуса, тим издајницима воље и хтења; калио је своју мушкост породичном легендом. Стога, за испуњење последње жеље, коју му понудише сходно милосрдном протоколу, није затражио чашу воде, мада му је горела утроба, него цигарету, као што је некоћ давно,

један од његових предака затражио зеру дувана коју је ижвакану плунуо у лице целату.

Официр лупну петама и пружи му своју сребрну табакеру. („Господо, дајем вам часну реч, рука му није задрхтала више но што дрхти моја, ево сада, док држим ову чашу. Екс! – Екс!“) У светлости првог јутарњег сунца, које је падало косо у хелију као у крипту каквог свеца на старинским сликама, диже се дим цигарете љубичаст као свитање. Осуђеник осети како му дим, та сјајна илузија, наруши на тренутак снагу, како га наче, као да је зачуо негде у даљини звук тарогатоа што се разлива над равницом, па хитро баца цигарету на под и згази је својом хусарском чизмом из које беху извађене мамузе.

„Господо, спреман сам!“

Изабрана због своје војничке једноставности, кратка као команда, гола као исукана сабља и исто тако хладна, та је реченица требало да буде изговорена као јавка, без патетике; као кад се каже после пијанке: „Лакуноћ, господо!“ Али, чини му се сада, не испаде из тога баш ништа достојно историје. Глас му је био чист и звонак, слогови одсечни, реченица једноставна, али некако размекшала и као напрела.

Од оног дана када га је посетила његова мајка, он је схватио, упркос некој махнитој нади, махнитој и притајеној, да је од сада његов живот само трагична фарса коју исписују људи скоро исто толико моћни као богови.

Стајала је ту пред њим, крупна, јака, са велом преко лица, испунивши хелију својом личношћу, својом персоном, својим карактером, својим големим шеширом са перима и својим хаљинама које су шуштале иако се није померила ни једног јединог тренутка. Одбила је прости затворски треножац који су јој понудили улани, указавши јој тиме част какву још ником ваљда нису овде указали, но она се претварала да не види да су ставили крај ње просту дрвену столицу, ужасно просту крај њених свилених волана. Остала је тако стојећи током целе посете. Говорила је с њим француски, како би збунила уланског официра који је стајао са стране на пристојној раздаљини, са исуканом сабљом преко рамена, што је био пре поздрав почасне страже једној племкињи (чије је племство било исто толико старо колико и самог императора) него предострожност и опомена гордој посетитељки царских казамата.

„Бащићу му се пред ноге“, шапутала је.

„Спреман сам умрети, мајко!“ – рече он.

Она га пресече строго, можда сувише строго:

„*Mon fils, reprenez courage!*“

Сада је први пут малко померила главу у правцу стражара. Глас јој је био само шапат, измешан са шапатам њених свилених волана.

„Стајаћу на балкону“, рече једва чујно. „Уколико будем у белом, значи да сам успела...“

„У противном, бићете у црнини, претпостављам“, рече он.

Тргнуше га из летаргије добоши који поново забубњаше, сад му се чинило из веће близине, и он схвати, по тој оживљеној слици која је све до сада стајала пред њим скамењена у неком неком трајању, да је читање пресуде завршено; официр сави свитак; свештеник се нагну над њим и благослови га знаком крста; стражари га узеше под руке. Није дозволио да га подижу, него се, лак, усправи на ноге, тек малко придржаван двојицом улана. Одједном, још док није ни прекорачио праг ћелије, у њему се јави, негде у грудима, затим га обли целог, извесност да ће све то да се заврши онако како то тражи логика живота. Јер све је сад против смрти, све је на страни живота у овом кошмарном сну: његова младост, његово порекло, слава његове породице, љубав његове мајке, царска милост, па и то сунце које пада на њега док се пење у кочије, руку везаних страга, као какав разбојник.

Али то потраја само за кратко, само док кочије не доспеше до булевара где га чекаше бучна светина доведена из целе царевине. Кроз проређене салве добоша чуо је шум гомиле, њен претећи жамор, и видео с мржњом замахануте песнице. Гомила је клицала царској правди, јер светина увек кличе победнику. То га сазнање скрши. Глава му тек малко клону на груди, рамена се скупише као да се брани од удараца (долетео би по неки камен), у пасу се погну тек мало више. Но то је било довољно да пучина осети како га је храброст издала, како му се гордост скршила. То изазва скоро радосно клицање. (Јер светина воли да види како се ломе горди и храбри.)

При врху булевара, тамо где почињу племићке курије и где се гомила малко разредила, он подиже очи. У светлости јутарњег сунца угледа блештавобелу мрљу на балкону. Нагнута преко ограде, сва у белом, стајала је

тамо његова мајка, а иза ње – како би још више истакли љиљанску блештавост њених хаљина – големи тамно-зелени листови филадендрона. (Знао је добро ту хаљину, јер то бејаше породична реликвија: једна од његових преткиња носила је на неком од царских венчања).

Нагло се исправи, скоро пркосно, жељан да довикне тој претећој светини да један Естерхази не може умрети тек тако, да не може бити погубљен као какав друмски разбојник.

Тако је и стао под вешала. Када је целат померио клупицу под његовим ногама, још је очекивао чудо. Онда му се тело заврте на конопцу, а очи искочише из дупљи као да је нагло угледао нешто ужасно и застрашујуће.

„Господо, стајао сам на два корака од њега“, причао је у официрском мањежу још исте вечери онај улан на кострешених бркова. „Када су му ставили коноп око врата, гледао је смирено у руке целата као да му везују брокатну мараму... Дајем вам, господо, своју часну официрску реч!“

Два су могућна закључка. Или је млади племић умро храбро и достојанствено, са пуном свешћу у извесност смрти, држећи главу високо, или је заиста све то била само добро смишљена режија чије је конце држала у рукама једна поносна мајка. Прву, херојску верзију, подржавали су и ширили, усмено, а затим забележили и у хроникама, санкилоти и јакобинци. Другу, по којој се младић све до последњег часа надао неком волшебном обрту, забележили су званични историчари моћне хабзбуршке династије, како би спречили рађање легенде. Историју пишу победници. Предања испреда пук. Књижевници фантазирају. Извесна је само смрт.

1.

Злочин који ће се догодити неких четрдесет година касније био је наговештен у једном петербуршком листу августа хиљаду деветсто шесте година. Чланци су излазили у наставцима а потписивао их је главни уредник тих новина извесни Крушеван, А. П. Крушеван, који је као подстрекивач погрома у Киџињеву имао на души педесетак убистава. (По полумрачним одајама леже у локвама крви унакажена тела мушкараца, а силоване девојчице избезумљених очију зуре у празно иза тешких покиданих завеса. Призор је, међутим, стваран, као што су стварни и лешеви. У тој кошмарској сценографији само је снег вештачки. „По улицама, разбацани комади намештаја, огледала, разбијених лампи, рубље и одећа, мадраци, разваљене перине. Улице су покривене снегом: свуда је попадало паперје, па и по дрвећу.“) Крушевану ће, дакле, припасти слава да је први објавио документ којим се доказује постојање свеопштег комитета против хришћанства, цара и постојећег реда ствари. Он, међутим, не открива *порекло* тог тајанственог документа – на основу којег подиже оптужницу – и задовољава се само узгредном напоменом да је реч о тексту који је написан „негде у Француској“. Анонимни преводилац дао му је наслов *Завера или Где су корени расула европског друштва*.

Крушеван подноси царској цензури проширену верзију *Завере* и она ће се, под високим патронатом Царске гарде, појавити, у виду књиге, годину дана касније. Издавач је Петербуршко друштво глуво-немих. (Да ли се у томе крије нека симболика, тешко је утврдити.)

Крушеванови текстови, изазвавши многе страсти и недоумице, пали су најзад на плодно тле и распечатали слух једном чудном пустињаку који је у самоћи Царског Села очекивао небеске знаке и припремао за штампу своја мистична озарења. Отац Сергеј, тако су га звали, налази у *Завери* потврду својих сопствених сумњи и свеопште расуло вере и обичаја, стога тај драгоцен документ укључује у свог *Антихриста*, као нераздвојни део озарења које је синило у двама душама истовремено. И као доказ да анђеоске чете још нису побеђене.

Као издавач Нилусове књиге појављује се Царско-селска секција Црвеног крста. Дело је штампано као ремек-издање, на јапанској хартији, са златотиском, подсећајући читаоца на људко умеће, које може да буде уточиште од зла и извор нових, платонских узбуђења. Један је примерак био намењен његовом царском величанству Николају II. (Цар је гутао мистична дела, јер је веровао да се пакао може избећи образовањем и вештином.) Они који су имали привилегију да се упуте у Велику тајну коју обзнањује та књига били су као громом погођени: пред њима је стајао механизам европске историје, тамо негде од француске револуције. Све оно што је дотле изгледало као плод случаја и небеске механике, борба узвишених принципа и судбине, све је то – цела та мутна историја налик на хирове олимпијских богова – одједном постало јасно као на длану: неко овоземаљски покреће конце. Доказ више не само да Антихрист постоји (у то нико није ни сумњао) него и да Нечастиви има своје земне помагаче. Митрополит сверуски, коме као да је копрена пала с очију, угледавши легије Антихриста како освајају свету Русију, издаде наредбу да се из те књиге читају одломци, уместо богослужење, у свих триста шездесет и осам московских цркава.

Тако се строгим законима *Библије*, која проповеда праведност и строгу казну, сад прикључује тајанствена *Завера*. Она има у себи, бар наизглед, све оно што имају свете књиге: законе и казну за прекршиоце. Њен је настанак скоро исто толико тајанствен колико и настанак *Библије*, а скромни састављач – Нилус – појављује се ту само као коментатор и приређивач, нека врста егзегете. Једина је разлика у томе што је *Завера*, упркос свом мутном пореклу, ипак људска творевина. То је чини заводничком, сумњивом и злочиначком.

Овим текстом покушаћемо да истражимо њено порекло, да бацимо један легитимичан поглед на оне који су је створили (придавши свом безочном поступку прерогативе божанске анонимности) и, најзад, да укажемо на пошасте које су проистекле из тог геста.

2.

Сергеј Александрович Нилус, писац *Антихриста*, за посвећене отац Сергеј, ступа на историјску сцену право из мрака руске феудалне историје. Изгубивши поседе, ходочасти по манастирима, палећи дуге жуте воштанице за упокој грешних душа и удара челом о хладни камен монашких ћелија. Изучавајући по лаврама животописе светаца и јуродивих, открива у њима аналогije са сопственим духовним животом. То га наводи на помисао да напише повест својих лутања – од анархизма и безбожништва до истине вере – и да објави свету своје озарење: савремена цивилизација срља у пропаст, Антихрист је пред вратима; већ утискује свој срамни жиг на скровита места: испод женских сиса и у слабине мушкараца.

У том часу, кад већ беше привео крају свој сопствени животопис, појављују се, дакле, чланци поменутог Крушевана. „Семе је пало на плодно тле.“

Француски путник Дишела објавио је маја 1921. (верујући да је револуција збрисала са земље старог грешника) чланак у којем говори о Нилусу са поштовањем како се дугује само мртвима: „Пре него што је отворио драгоцену ковчег, почео је да ми чита фрагменте своје књиге, као и одломке из грађе коју је припремао као документацију: снове митрополита Филарета, цитате из енциклике папе Пија X, пророчанства светог Серафима Саровског, одломке из Ибзена, Соловјева, Мерешковског... Затим отвори њивот. У њему лежаху, набацани у ужасном неред, самовари, крагне од каучука, сребрне кашике, медаљони разних техничких школа, монограми царице Александре Фјодоровне, крст Легије части. На свим тим предметима његова је ужарена фантазија откривала ‚печат Антихриста‘, у виду троугла или два укрштена троугла: на каљачама произведеним у Риги, у фабрици ‚Троугао‘, у стилизованом монограму царичиних иницијала, у крсту Легије части.“

Господин Дишела, васпитан на традицијама просвећености, све то посматра са сумњом и неверицом, тражећи *позитивне доказе*; „Повеља царства Антихриста“ без сумње је само мистификација, попут оне Едуарда Дримопа или Леа Тексила, на коју је своједобно насео васколики католички свет. Док сумњичави ученик позитивиста излаже своју неверицу, отац Сергеј нагло устаје и гаси светло, зграбивши пламен свећа голим рукама. Падао је сумрак, али је у соби још било светло. Напољу се беласео снег, а самовар је блистао као лампион. Нилус даде знак госту да дође до прозора. На снежној белини јасно се видела силуета човека који је ишао према манастиру и чуло се шкрипање снега под његовим ногама. „Знате ли ко је ово био?“ упита отац Сергеј када се кораци удаљише. Очи су му сијале лудачким сјајем. „Апотекар Давид Козелск или Козелски. (С њима се никад не зна.) Под изговором да тражи пречицу до скеле – а она је чак тамо иза манастирског имања – шуња се око цркве како би се домогао *овога*.“ И ту прекри својом огромном сељачком шаком књигу која је, у црној футроли, још увек лежала на столу. На њој се јасно разабирала, у полумраку, позлаћена иконица арханђела Михаила. Отац Сергеј стави на њу знак крста, као кад се освећује хлеб.

3.

Марија Димитријевна Кашкина, рођена контеса Бутурлин, говори о оцу Сергеју са дистанце од неких тридесет година: „У кући која је припадала манастиру, Нилус је живео заједно са својом женом, рођеном Озерова, као и са својом првом љубавницом, неком распуштеницом. Трећа жена, увек болешљива, у пратњи своје дванаестогодишње кћери, долазила је с времена на време да им се прикључи. Говорило се да је Нилус отац девојчице. (Токм спиритистичких сеанси које су организовали Нилусови пријатељи, девојчица им је служила као медијум.) Често сам их виђала како се шетају скупа. Нилус у средини, дуге беле браде, у светлој сељачкој рубашки, са калуђерским конопом око струка. Две су жене корачале са стране, гутајући сваку његову реч. Девојчица у пратњи своје мајке ишла је за њима на малом растојању. Стигавши у шуму, смештали би се у хладу неког дрвета. Озерова би

почела да слика своје аквареле, а друга жена би плела. Нилус би се опружио крај њих на земљи и загледао би се у небо, не проговоривши више ни једне једине речи.“

Иста М. Д. Кашкина открива нам делић завесе са тог сулудог света у којем је *Завера* нашла плодно тле; ту се мешају сујеверје, окултизам и мистично лудило са верским фанатизмом и развратом.

„У манастиру се Нилус био спријатељио с неким калуђером. Била је то личност прилично сумњива морала, али не без стварног сликарског талента. По Нилусовим сугестијама, калуђер је насликао једну слику која приказује царску породицу како лебди у облацима. Око њих, из мрачних кумулуса помаљају се рогати ђаволи са вилама и претећи плазе змијским језицима на младог царевиха. Тим се ђаволским четама супротставља овдашњи Митја Калаида, звани „Митја Босјак“, који је притекао да скрши сатанску силу и да спаси царевиха. – Захваљујући својој жени, рођеној Озарова, Нилус успева да пошаље ово платно у Санкт-Петербург; Митја је убрзо позван на двор. У његовој је пратњи био и Нилус; преводио је на *језик земаљски* неразумљива мрмљања малоумног Митје.“

4.

Једна Нилусова биографија, објављена у Новом Саду године 1936, приказује Сергеја Александровича Нилуса као божјег човека и праведника, а тајанствени документ о завери као аутентичну творевину из које, као на уста медијума, проговара сам ђаво. Принц Н. Д. Жевахов (који је преко Цариграда доспео у Нови Сад, наставши под небом Фрушке Горе предео сличан пределу свог детињства, где равница прелази у падине брда благо као зелени талас) не сумња ни на трен у аргументе *Завере*: она је „дело безбожника, писано под диктатом Нечастивог, који му је открио начин како се могу разорити хришћанске државе и овладати читавим светом“. (Што се тиче самог принца Жевахова, питам се с неверицом нисам ли га срео једне ледене зиме године 1965, у Новом Саду, у млечном ресторану близу Католичке порте. Био је то висок мршав човек са *пинце-незом*, малко погрљен, у тамном излизаном сакоу и са црном масном краватом. Онакав, дакле, каквим га описују савременици. Говорио је

са јаким руским акцентом, а на реверу је носио Николајевски орден. Стајао је за једним столом и својим је мршавим никотинизираним прстима листао комад бурека као што се листа књига.)

Из Жеваховљеве биографије дознајемо, не без чуђења, да је Сергеј Александрович Нилус годинама после револуције живео у миру Божјем, негде у Јужној Русији, заједно са својом женом, рођеном Озарова. (Другим двома женама губи се сваки траг у револуционарном метежу, а неке индиције указују на то да је негдашња девојчица-медијум постала полицијски доушник.) Нилус је делио стан са неким пустињаком именом Серафин и држао проповеди у оближњој капелици. Терор, глад, проливена крв, били су само доказ више да се владавина Антихриста остварује по сценарију изложеном у *Завери*. Троуглови, који су се некад појављивали у виду тајанствене шифре, сад се роје као хруштови, утиснути у дугмад на војничким мундирима и капама (и ту отац Сергеј вади из дубоког цела мантије, као *corpus diabolici*, шаку лимених дугмади).

Из једног писма (које је доспело до принца Жевахова као порука са оног света, са печатима Орана, Марсеја, Константинопоља, Париза, Сремске Митровице, Новог Сада), дознајемо да је страшне године 1921. један детањман Црвене армије открио кућу у којој су живела два праведника, и да су војници хтели да их убију. Тада се испречи пред њих неки монах и подиже руку к небу. Вођа тројке, познати месни разбојник, изнад чијег су чела, на шапки, блештали троуглови као жива рана, нагло се згрчи на свом коњу и паде на земљу као муњом ошинут. Коњ се окрену и побеже; за њим и остали разбојници. Када се пустињак Серафин и отац Сергеј хтедоше захвалити тајанственом монаху-чувару, који их је спасио напасти, на месту где је малопре стајао ширећи руке к небу, сад је лебдео само прамен измаглице а згажене траве се усправљале као зелене опруге.

Коначна победа је ипак припала Нечастивом. Једног је дана одред енкаведеоваца закуцао у касне ноћне сате на врата манастирске куће. Цепна је лампа осветлила оца Сергеја како се привија с једне стране уз жену а с друге уз још топлу пећ. Зграбише га за браду и извукоше из кревета. Стражар-праведник који га је првом приликом спа-

сио, овога се пута није појавио. Сергеј Александрович Нилус умро је од срчаног удара у неком логору, на Нову 1930. годину, не сазнавши никад да је својим *Антихристом* припремио злочин који ће се ускоро збити. (Његова жена Озерова, негдашња дворска дама, завршила је своје дане седам година касније у једном логору на обали Арктика.)

5.

Док отац Сергеј далеко од светске буке сакупља сатанска знамења, примерак његове књиге доспева у руке екс-императорке, која проводи дане заточеништва у вили Ипатијевих, у Јекатеринбургу. Један јак ескадрон беле коњице успева да се домогне града у жељи да ослободи царску породицу. Све је већ касно: од царске породице остала је још само гомила костију. Ево како један савременик, извесни Биков, описује тај догађај: „Око два сата ујутро одједном поче свеопшта пуцњава у сутерену виле Ипатијевих. Чује се ужаснуто запомагање, затим неколико усамљених хитаца којима се докрајчује неко од дече. Потом тешка тишина сибирске ноћи. Још топли лешеви биће пренесени у строгој тајности у суседну шуму где ће, истранжирани, бити натољени сумпорном киселином, затим посути бензином и спаљени. Та ужасна мешавина кужних и гњецавих земних остатака, нагорели комади костију и накита, гнојава пут на којој блистаху дијаманти, беху на брзину бачени у једно напуштено рударско окно.“

Комисија која је у вили Ипатијевих састављала инвентар преосталих добара царске куће (тулски самовари са дршком од слоноваче, таписерије, француске ноћне посуде од порцулана, иконе, неколико мајстора осамнаестог века и једно непотписано платно на којем царска породица, прободених очију, на крилу облака плови у рај) открива испод гомиле намештаја и скупочених икона царичину приручну библиотеку. То су махом црквене и мистичне књиге, на немачком, француском и руском. Три од тих књига недвосмислено су припадале императорки: *Библија* на руском, први том *Рата и мира* и Нилусова књига (треће издање, из 1917). На њих је царица, слутећи неминован крај, исцртала кукасти крст, симбол среће и Божјег благослова.

6.

Изненадно откриће *Завере* са свастиком коју је исцртала блаженопочивша рука императорке имало је за многе значење откровења. По сведочењу енглеских официра при Дењикиновој армији, једно је популарно издање било намењено „свим војницима који знају читати“, и требало је да послужи не само за учвршћење пољуљаног морала ратника, него и као задушница за велемученицу Александру Фјодоровну. Седећи крај ватре, војници се скупљају око официра који им промукла гласа читају Нилусова пророчанства и одломке из *Завере*. У тишини насталој између две речи чује се само шуштање крупних пахуља и каткад, као из велике даљине, рзање козачких коња.

„Ако свака држава има два непријатеља“ – одјекује кристални глас официра – „и ако је држави дозвољено да у односу на спољњег непријатеља употреби сваку могућну силу, као што су, на пример, ноћне заседе или напади са несразмерно већим бројем људи, зашто би се, у односу на најгорег непријатеља, рушиоца постојећег друштвеног поретка и благостања, такве мере сматрале недозвољеним и неприродним?“

Официр на тренутак спушта књигу крај себе, држећи кажипрст између страница.

„Ето, господо, какав *они* морал проповедају.“

(Ордонанс искористи паузу и стресе снег који је нападао на шаторско крило изнад официрине главе.)

„Реч слобода“ – и ту реч изговори као да је штампана курзивом – „изазива људске заједнице на борбу против сваке силе, против сваке власти, чак и божанске. Ето зашто ћемо, кад *ми* будемо завладали светом...“ (Ту поново спушта књигу, држећи прст између страница.) „Господо, мислим да не треба да вам наглашавам ко су у овом тексту ти тајанствени *ми*... *Ми*, то су *они*.“ Онда нагло подиже књигу, јер му се ова стилска фигура учини сасвим ефектном и довољном. „Кад, дакле, *ми* – то јест *они* – будемо завладали светом, сматраћемо својом дужношћу да ту реч – слобода – искључимо из људског речника, јер она је оваплоћење животне моћи и стога претвара гомилу у крвожедне звери. Истина, те звери засну сваки пут када се нашију крви и тада их је лако оковати у ланце.“

Фанатизована војска, наоружана новим сазнањем, сад креће у погроме чиста срца. Прве масовне жртве књиге-убице већ се брђе на десетине хиљада. Извесна *Енциклопедија* – чију објективност многи оспоравају, поготову адепти *Завере* – наводи број од неких шездесет хиљада убијених током 1918–1920, само у Украјини.

7.

У пртљагу белих официра (који на савезничким бродовима напуштају домовину), између *Новог завета*, Даљевог *Речника* и пешкира са монограмима, нашао би се и *Антихрист* са страницама обележеним ноктом. Тако се ускоро појављују француски, немачки и енглески преводи те књиге; при том ће послу драгоцену лингвистичку помоћ пружити руски емигранти.

У ученим коментарима експерти покушавају да разјасне тајанствено *порекло* рукописа. Рађају се противуречне и конфузне тврдње, на основу којих би требало закључити – „*tout compte fait*“ – да се до тог записника, на основу којег је створена *Завера*, дошло по цену великих опасности: архива где се чува оригинал рукописа нека је врста предворја пакла у који се не улази двапут. А ући, макар једном, кроз та врата запечаћена са седам печата тајне, могла је само она која има у себи лукавост лисице, спретност мачке и срце видре. Једна је жена, по француским изворима, украла рукопис у Алзасу (по неким у Ници) док је њен љубавник спавао сном праведника, и не слутећи да ће његов тајни сан о освајању света бити ускоро обзнањен слепом и глувом човечанству. На основу изјаве П. Петровича Стеланова, бившег прокуратора московског синода, бившег дворског саветника, итд., изјаве дате под заклетвом 17. априла 1927, у Старом Футогу, рукопис те књиге он је имао у рукама још крајем прошлог века. Штампана га је о свом трошку, у преводу на руски, без године и места издања, без имена аутора и издавача; „за личну употребу“. Рукопис му је била донела из Париза нека познаница. Са своје стране, извесна госпођа Шишмарев је тврдила да је аутор текста Ашер Гинзберг, Мајмонидесов следбеник. Првобитни рукопис, на хебрејском, био је написан његовом руком, чегде у Одеси; одатле познати издавачи у Паризу су га превели на француски и руски.

болесној свести Мајмонидесовог следбеника, биће – тврди она – прихваћен од завереника на тајном конгресу одржаном у Бриселу године 1897. Руски емигранти награђују угледне мецене дактилографисаним примерком превода *Антихриста* (који инкорпорира *Заверу*); на једном маскенбалу у Паризу, године 1923, *Антихрист* ће бити, уз печену гуску и кавијар, једна од премија на томболи. Чак ће и несрећни Јоахим Албрехт од Прусије делити, у егзилу, Нилусову књигу келнерима, таксистима и лифтбојима. Нека господа изволе само прочитати, биће им све јасно; не само узроци његовог сопственог егзила, него и разлози невиђене инфлације и скандалозног пада хотелских услуга. Један примерак књиге са готским аутографом последњег Хохенцолерна (књига бејаше посвећена шефу кухиње једног чувеног париског ресторана, а недостојни ће је наследник продати на аукцији) показује да је принц имао на располагању прво по реду немачко издање, оно из 1920. Дело је штампано бригом исте оне немачке националистичке елите која је издавала и фамозни *Auf Vorposten*. „*Ниједна књига од настанка штампарства и открића азбуке није учинила више за буђење националног духа од ове*“, каже поменути часопис са извесним разумљивим претеривањем. Закључак је апокалиптички: „Ако се народи Европе не дигну против заједничког непријатеља, који открива своје тајне планове у овој књизи, наша ће цивилизација бити разорена истим оним ферментом распадања којим је била разорена античка цивилизација пре два миленијума.“

Пет узастопних издања сведоче о несумњивом одзиву читалаца.

Што се тиче њене аутентичности, у њу нико не сумња: Нилусов *Антихрист*, на основу којег су прављени остали преводи, *постоји црно на бело* у фундусу Британског музеја. А како већина смртника стоји пред сваким штампаним слогом као пред Светим писмом, то многи прихватише тај доказ без размишљања и без интелектуалног опреза. „Да ли је могућно“, пита се ужаснути уредник *Тајмса*, „да је једна банда злочинаца заиста разрадила овакав план и да се у овом часу наслађује његовим испуњењем?“ – Фундус библиотеке, у којем се чува тај крунски доказ, крије у својим прашњавим полицама многе запретане тајне. Кад се случај, судбина и време нађу у повољној констелацији, пресек тих сила проћи ће поново кроз сумрачне подруме Британског музеја.

Радња овог заплетеног романа сад нас води у један трећеразредни хотел у близини неког трга. У првом плану диже се богомоља, катедрала или цамија. Судећи по избледелим зеленим маркама и поштанској коверти, то би могла бити Аја-Софија. На печатима је утиснута година двадесет и прва. У хотелу станује руски емигрант Аркадиј Иполитович Белогорцев, кавалеријски капетан, у цивилу инжињер шумарства. Његова нам је прошлост недовољно позната, он о њој нерадо говори. (У преписци реч је о клими, о Богу, о обичајима Источњака.) Извесне услуге које је чинио Охрани, сада му, у избеглиштву, изгледају мање славним. Русију је, тврди, напустио у првом реду због обавезе према положеној заклетви цару: војничка се заклетва не може погазити. Његов категорички императив – јункерско схватање части – довео га је дакле, на енглеској лађи, до Константинопоља. Ту се укотвио. Прљави хотели, бубашвабе, носталгија. А. И. Белогорцеву било је све теже да се држи круто-усправно. Прво је, дакле, заложиио сребрни сат са императоровим монограмом и златним ланцем (очев дар), затим је продао Даљев *Речник рускога језика* (одлепивши претходно свој *ex libris*: два укрштена мача са крстом у средини), парадну сабљу, сребрну табакеру, прстен-печатњак, рукавице од јеленске коже, ћилибарску муштиклу и, најзад, гумене каљаче.

Једног лепог дана дошле су тако на ред и остале књиге из чемодана вишњево боје. (У страшној доколици носталгични бели официри, из разлога душевне хигијене, замењују политичке страсти поезијом. Дела руских песника врте се, посредством антикварница, у круг, као карте за карташким столом.) Аркадиј Иполитович Белогорцев теши се једном за ту прилику искованом мудрошћу: човек у зрелим годинама извукао је из књига што се из њих извући може: илузију и сумњу. Библиотеку не можеш теглити са собом, на леђима, као пуж. Лична је библиотека човекова једино она која му је остала у сећању – квинтесенца, талог. (Само му је име *Даљ* звучало у свести као наслов неке песме.) А шта је квинтесенца, талог? Знао је *Оњегина* напамет, *Руслана и Лјудмилу* скоро напамет, Љермонтова је рецитовоа док би притискивао лапис на посеклину од бријања („*С свинцом в груди...*“), каткад Блока, Аљенског, Чукова... И још неког од њих, у

фрагментима. Шта је дакле талог? Неколико строфа из Фета, Бајрона, Мисеа. (Гладовање не годи памћењу, ма шта о томе рекли стојици.) Верлен. „*Colloque sentimental*“, Ламартин и неки стихови који се појављују издвојени из целине, без контекста: „*Vous mourîtes au bord au vous fîtes laissée*“ од Расина или Корнеја.

„Уосталом, господо, чему служи лична библиотека? – У првом реду као подсетник. Оставимо на страну поезију“, наставља бивши власник породичне библиотеке, „и пређимо на *озбиљне ствари*. (Бољшевици можда с правом тврде да је поезија магла или пропаганда.) Налазимо се у шуми, негде у Анадолији или у Србији. (*A propos*, сви се сад спремају да иду у Србију.) Са мном је наша цењена (прилази јој, хвата је за руку, шетају се шумом) Јекатерина Алексејевна... Месечина. Ја сам онај који је сам, како би рекао Трисмегист, дакле Аркадиј Иполитович Белогорцев, у грађанству инжињер шумарства. (Ово је, господо, ово је врло важно: *инжињер шумарства*.) Од једном, Јекатерина Алексејевна поставља фатално питање: *Молим, а који је ово цвет?* Ја сам частан човек и не могу да измишљам. *Цењена итд., итд., морам вам признати да не знам!* Али – додајем одмах – могу да проверим у својој *приручној* библиотеци.“

Сви се насмејаше. Било им је, међутим, јасно да Аркадиј Иполитович тако говори, без обзира на лако пијанство, само зато да би дао одушка својој жалости због продате библиотеке коју је, у кожном коферу, вукао морем и копном, на леђима, као пуж.

Господине X, срећни купац, који све то посматра „са извесном дистанцом“, осећа се нелагодно. Чини му се да су сви погледи упрти у њега, прекорно.

Сутрадан, и сам помало мамуран, X. претура по књигама које све досад није честито погледао. Прича о њиховој вредности – изван сентименталних оквира дакако – чини му се сада претераном. Једино пажње достојно дело из ове колекције – *Походне записе руског официра* – он би чак био у стању да врати Аркадију Иполитовичу, кад таква понуда не би звучала као увреда. Те је књиге откупио „*en bloc*“, како је касније говорио, и у првом реду

стота да би спречно „морално пропадање једног царског официра и пријатеља“. Не може се, међутим, порећи да није био заинтересован, искрено заинтересован, за *Походне записе* са аутографом Лажечњикова, у часу када се нагнуо над кожним сандуком у сажаљења достојној соби хотела „Royal“ (не оног у центру, него оног другог, који свој искрзани амблем носи као поругу). „А од нас шта ће остати, господо?“ рекао је том приликом у полугласу и као за себе: „Љубавна писма!“ – „И неплаћени хотелски рачуни“, оте се оном другом.

Списак није претерано дугачак. De las Cases: *Mémorial de Sainte-Hélène* (без године издања; импресум је по свој прилици исцепан); *Изабране цртице и анегдоте господина императора Александра I*, Москва, 1826; *Писма М. А. Волкове к Ланској*, М. 1874; М. Вуков: *The last Days of Tsardom*, Лондон (без датума); *Исповест Наполеона Бонапарте опату Морију*, превод с француског, М., 1859; И. П. Скобаљев: *Дарови за другове или преписка руских официра*, Санкт-Петербург, 1833; Мармонт: *Mémoires 1772–1841*, Париз, 1857. (прва три тома, са аутографом: „Marmont, maréchal, duc de Raguse“); Денис Давидов: *Материјали за историју савременог рата* (без места и датума); Мистрис Брадон: *Аурора Флојд*, роман, СПб, 1870; Граф Ф. В. РаSTOPчин: *Записи*, М., 1889; Д. С. Мерешковски: *Толстој и Достојевски*, СПб, 1903 (са аутографом и посветом извесној В. М. Шчукиној); А. С. Пушкин: *Дела*, издање Императорске академије наука, у редакцији В. И. Саитова (три тома), СПб, 1911; Кнут Хамсун: *Сабрана дела* (прва четири тома), СПб, 1910; *Материјали о историји погрома у Русији*, Петроград, 1919; А. С. Пушкин: *Писма 1815–1837*, СПб, 1906; Л. Н. Толстој: *Рат и мир*, треће издање, М., 1873; Л. Н. Толстој: *Севастополске приче*, М., 1913; R. Wilton: *The Last Days of the Romanovs*, Лондон, 1920; *Преглед записа, дневника, успомена, писама и путописа који се односе на историју Русије* а штампани су на руском језику (три књиге), Новгород, 1912; Eli de Cion: *Савремена Русија*, М., 1892; Jehan-Préval: *Anarchie et Nihilisme*, Париз, 1892 (постоји озбиљна сумња да се иза овог псеудонима крије извесни Р. Ј. Рачковски); W. Thackeray: *Vanity Fair. A novel without the hero*. Tauchnitz Edition, Leipzig (без датума); Н. И. Греч: *Записи о мом животу*, СПб, издање Суворина (без датума); Melhior de Vogüé: *Les grands maîtres de la littérature russe* (вол. 55, 56. и 64), 1884; *Походни записи руског официра*, издање И. Лажечњикова, М., 1836; *Радови*

Слободног економског друштва за развој земљорадње у Русији, СПб, 1814; *Писма Н. В. Гогоља*, у редакцији Шенкора, М., без године; Д. И. Завалишин: *Записи декабристе*, СПб, 1906. (са посветом Завалишина Иполиту Николајевичу Белогорцеву) и, на крају, једна књига у јефтином кожном повезу, без насловне странице.

(Читалац ће, верујем, разабрати шта је у овом списку породично наслеђе – књиге у кожном повезу – а шта скорашња издања која, међутим, могу на извешан начин да осветле интелектуални профил једног бившег официра Охране о којем се иначе мало зна.)

10.

Пошто их је прелистао, не без радозналости извесне метафизичке зебње – („А од нас шта ће остати, господо? Љубавна писма... И неплаћени хотелски рачуни“) – Х. сложи поново књиге у сандук, који је мирисао на нове чизме и лаванду, и поче да разгледа ону књижицу без насловног листа. (Замишљавам га како чучи крај сандука, нагињући књигу према светлости лампе.) Дуго је окреће у руци, затим је приноси носу. (Волео је мирис старих књига.) На полеђини открива ситним словима утиснуту реч која му се у први мах учини као наслов каквог романа. На деветој страни наилази на Макијавелијеву мисао – или мисао приписану Макијавелију – која побуди његову радозналост: „Државе имају против себе две врсте непријатеља, спољашњег и унутрашњег. Какво оружје употребљавају оне у рату против спољашњег непријатеља? Да ли ће генерали двеју зараћених држава саопштити један другом своје војне планове како би омогућили оном другом самозаштити? Да ли ће се уздржавати од ноћних напада, од замки, од борбе са неравноправним непријатељем? – А ви сва та ратна лукавства, те замке и ступице, сву ту стратегију неопходну за ратовање не желите, дакле, да употребите против унутрашњег непријатеља, против изазивача нереда?“

У том часу господин Х. угледа како снег веје; његов је дух одлутао далеко од хотелске собе.

„Принцип народног суверенитета“ – његова радозналост је била све живља – „руши сваки поредак; он озакоњује право револуције и баца друштво у отворен рат против власти па и самог Бога. Тај је принцип – отеловљење силе.

Он претвара народ у крволочну звер која заспи чим се напије крви, и тада се да лако оковати у ланце.“

Напољу је топла медитеранска ноћ, а Х. види како провејавају крупне снежне пахуље и чује у тишини истамбулске ноћи рзање козачких коња. Онда угледа официра како на тренутак спусти крај себе књигу, држећи кажипрст између страница. („Ето, господо, какав морал они проповедају.“) У паузи која је настала, ордонанс стресе руком шаторско крило. Господин Х. осети како му снег клизну у рукав шињела. Његов мамурлук одједном нестале. Сцена му се сад учини далеко, као да се збила у некој давној прошлости: седећи крај ватре, негде у глумим закарпатским увалама, војници су се окупили око официра који им чита о подмуклој завери против Русије, цара и устаљеног реда ствари. Тај официр, то је артиљеријски пуковник Драгомиров, Сергеј Никлајевич. Књига из које је тада читао војницима, припала је, после славне погибије Драгомирова (при заузећу Јекатеринбурга), управо њему, Х.-и.

Понесен изненадном сумњом, Х. потражи у својој библиотеци књигу што му је оставио у завештање Сергеј Николајевич Драгомиров. То је био (читалац се већ присећа) Нилусов *Антихрист*, Драгомиров је веровао у ту књигу као у Свето писмо. (Х. је немало ноћи провео с њим – нека му је лака земља – расправљајући о Русији, Богу, револуцији, о смрти, о женама, о коњима, о артиљерији.) Вукући се по војничким руксазима, често ишчитавана, та је књига још увек чувала нешто од свог негдашњег сјаја дивот-издања. На њеним пожутелим листовима остали су трагови ноката и отисци прстију њеног бившег власника – ваљда још једини његови земни трагови.

Х. упореди две књиге. Већ на самом почетку анонимног дела откри пасус који му се поново учини некако познат: „Што држи у стеци те звери што се узајамно прождиру и које се називају људима?“ писало је тамо. „На почетку друштвеног живота дејствује груба и несобузdana сила, а после – закон, то јест поново сила, регулисана правним формама: увек се сила јавља пре права.“

У другој, у Нилусовом *Антихристу*, у додатку под насловом *Завера*, налази се одломак означен на маргинама ноктом. (И као да зачу звонки глас покојног Драгомирова):

„Што је држало у стеци крволочне звери које се називају људима? Што их је руководило до дана данашњег? На почетку друштвеног поретка потчињавали су се грубој и слепој сили, а затим закону, који је такође сила, само замаскирана. Извлачим, дакле, закључак да је по закону природе право у сили.“ („Ето, господо, какав морал они проповедају.“)

Упркос урођеној скромности, о којој сведочи и Гревс, верујем да је Х. (и ова понижавајућа скраћеница је само знак претеране дискреције) био свестан значења свог открића. Ако је у књизи непознатог аутора пронашао тајанствене изворе *Завере*, која већ два десетлећа узбуђује духове, сеје неповерење, мржњу и смрт, онда је у првом реду отклонио ужасну претњу која се надвила над оне што их та књига именује завереницима. (И ту му искрсну пред очи избезумљен поглед једне девојчице, негде у Одеси. Наслоњена главом на разваљено крило ормана, у којем је покушала да се сакрије, лежи као скамењена, мада још дише. У огледалу, као цитат, виде се изнакажени лешиви, разбацани комади намештаја, огледала, самовара, разбијених лампи, рубље и одећа, мадраци, разваљене перине; улица је прекривена снегом: свуда је попадало паперје, па и по дрвећу.) С друге стране – и то је било значајно још једино за њега, за његову сопствену душу – имао је, најзад, коначан и необорив доказ против теза артиљеријског пуковника Драгомирова (закаснили доказ, треба ли рећи) у корист своје сопствене сумње у постојање неке међународне тајне завере. „Осим большевичке, која већ одавно, господо, није никаква *тајна*... Узгред буди речено, вама је познато да сам ја, по налогу генерала Дењикина, вршио анкету како би се утврдило да ли у Русији постоји некаква тајна завереничка група као она описана код Нилуса. Е па, господо, једина тајна организација коју смо открили то је била организација чији је циљ био враћање на власт Романових!... Молим, само без протеста. О томе постоје званични записници са изјавама сведока... Да. Било којих Романових... Једном сам, господо пристигао управо после кажњавања *завереника*. Слика која ми још стоји у свести као рана... Господине пуковниче, ако тако изгледају ти ваши завереници као што је изгледала та девојчица...“ (Пустите га да доврши! Господо, мало толеранције!) „...и ако је то цена којом треба Русија...“ – Гласови протеста, далек хор промуклих муш-

ких гласова, прекида његове речи и његова сећања. („Господо, време је да се иде на спавање. Сутра нам предстоји тежак дан... Господо, дозволите да вам скренем пажњу: напољу већ свиће.“)

Када је Х. склопио књиге – сад већ исподвлачене и означене на маргинама – напољу је свитало. Упркос умору, није могао да заспи. Сачекао је десет сати и телефонирао господину Гревсу, дописнику *Тајмса*.

11.

Августа године 1921, лондонски *Тајмс* – онај исти који се пре непуну годину дана питао у чуду како је то могућно да *Завера* „има такав пророчки дар да је унапред прорекла све ово“ – тај дакле исти *Тајмс*, који је поседовао мудрост противуречја, донео је чланак свог дописника из Константинопоља господина Филипа Гревса. Гревс је поштовао жељу свог саговорника и изоставио је његово име. (Тако ће, рекосмо, једно од случајних но тиме не мање важних лица ове афере остати забележено као анонимни Х.) Господин Гревс открива једино његов социјални статус: православне вере, уставни монархист, антибољшевик; за време грађанског рата ордонанс кавалеријског пуковника Драгомирова. Прескачући неважан детаљ првог телефонског позива, Гревс сажима за читаоце садржај њиховог поподневног разговора у бару хотела „Ројал“ (оног у центру), разговора који је трајао од пет до десет увече:

„Један бивши официр Охране, који је пребегао у Константинопољ, био је принуђен да прода гомилу старих књига. Међу њима се налазило и једно дело на француском језику, формат 14×9, без насловне странице, у јефтином кожном повезу. На полеђини књиге утиснута латиницом реч *Joly*. Предговор под насловом „Проста напомена“ био је датиран: Женева, 15. октобар 1864. Папир и штампа одговарају сасвим раздобљу 1860–1880. Ове детаље дајем само стога што верујем да би могли помоћи да се пронађе наслов тог дела... Ранији власник, бивши официр Охране, не сећа се како је дело доспело до њега и није му придавао никакав значај. Х. верује да је та књига изузетно ретка. Једног дана, прелиставајући је, био је изненађен сличношћу извесних пасажа који су му

упали у очи и неких формулација које се могу наћи у фамозној *Завери*. После овог открића, убрзо се уверио да је *Завера* највећим делом само парафраза женевског оригинала.“

12.

Те две књиге – Нилусова, која је регрутовала чете фанатика и којој су приношене крвне жртве, и она друга, жртвована, анонимна, уникатна, сироче међу књигама – те две противуречне творевине људског духа, тако сличне а тако различите, лежале су током скоро шездесет година на одстојању од четири словна знака једна од друге, у некој кабалистичкој дистанци (и реч *кабалистичкој* пишем са страхом). И док је она прва напуштала дуге мрачне алеје полица, њен отровни дах долазио у додир са дахом читаоца, а на њеним маргинама остајали знаци тих сусрета, тих озарења (кад читалац открије у туђој мисли рефлекс својих сопствених сумњи, своју тајну мисао), дотле је она друга лежала ту прекривена прашином, чувана не као мисао, као дух, него само као мртав непотребан предмет, тек као *књига*, за коју се читалац пита, када му случајно дође у руке, да ли ју је икад ико пре њега отворио и да ли ће још икад ико док је света и века посегнути за њом; као једна од оних књига, дакле, које доспевају у топле руке читаоца тек случајно, забуном (или је наручилац означио погрешан број или је библиотекар погрешно прочитао сигнатуру), те се читалац замисли над узалудношћу сваког људског напора, па и свог; но он је у сваком случају тражио нешто друго, песме или роман, римско право или студију из ихтиологије или ко зна шта, тек нешто што му се у том часу чини ипак трајнијим и мање узалудним од ове прашњаве књиге која мирише на плесан, у чије се пожутеле листове увукла мемла година више него у друге, јер то више и није прашина, него прах, пепео заборавља, урна мртве мисли.

Тако размишља заблудели читалац.

Кад се случај, судбина и време нађу у повољној констелацији, пресек тих сила пашће на ту књигу, осветлиће је као сунчана зрака „светлошћу јаком“ и избавити је из заборавља.

13.

Једног се дана у библиотеци Британског музеја појављују два новинара са шеширима набијеним на очи као у детектива и са Грејвсовим писмом у целу. Није било ништа лакше него, преко имена *Joly*, доћи до књиге коју су тражили. Тако су тајанствени извори *Завере* (која је, по госпођи Шишмарев, писана на хебрејском, руком Ашера Гинзберга, а по принцу Жевахову директно под диктатом Нечастивог), после дугих година изишли на видело.

Књига коју су „безочни лешинари“, како их назива Делевски, искористили за своје ниске побуде – *Дијалог у паклу између Монтескјеа и Макијавелија или Макијавелијева политика у деветнаестом веку, написана од једног Савременика* – без сумње је, како каже Ролен, један од најбољих приручника који је икад написан за личну употребу модерних диктатора или за оне који то желе постати, а по Норману Кону, она најављује с немилосрдном луцидношћу тоталитаризме двадесетог века. „Тужна бесмртност“, додаје он.

14.

О времену које је потребно да се темељно распадне човекови земни остаци (проблем који је изучавао Флобер, из чисто књижевних разлога, ако му је веровати) различити аутори дају различите претпоставке: од петнаест месеци до четрдесет година. У време, дакле, када Гревс открива књигу Мориса Жолија и васкрсава је из мртвих, кости њеног аутора већ су биле карбонизоване, измешане са земљом и блатом; од његове смрти било је протекло скоро четрдесет и пет година.

Морис Жоли, син градског већника и неке Италијанке именоване Флорентина Корбара, уписао се у адвокатску комору године 1859. У краткој аутобиографској белешци оставио је сведочанство о настанку *Дијалога*: „Размишљао сам годину дана о књизи која би приказала ужасне ломове и поноре до којих је довело царско законодавство у свим областима администрације, уништивши политичке слободе од врха до дна. Доконао сам да књигу писану у строгој форми Французи не би читали. Потражих, дакле, начин да свој рад претопим у неки калуп погодан нашем

саркастичном духу који је, од настанка Царства, приморан да прикрива своје нападе... Одједном сам се сетио утиска што га је оставила на мене једна књига за коју знају само ретки znalци и која носи наслов *Дијалог о житу*, од опата Галијанија. Јавила ми се замисао да успоставим дијалог између живих или мртвих, а на тему савремене политике. Једне вечери, док сам шетао поред реке, крај Краљевског моста, искрсну ми у духу име Монтескјеа као име човека који би могао да оличава једну од оних идеја које сам хтео да изразим. Али ко би могао бити његов саговорник? Мисао ми се јавила као муња: Макијавели! Монтескије, који представља политику права; и Макијавели, који ће бити Наполеон III и који ће изражавати његову одвратну политику.“

Дијалог у паклу између Монтескјеа и Макијавелија доспео је у Француску у таљигама, под сеном (сељак-шверцер је веровао да у картонским кутијама преноси кријумчарени дуван), у намери да се, посредством оних који презиру тиранију, растури по целој земљи. Како људи више воле извесност неслободе него неизвесни исход промене, први човек који је отворио књигу (а то је био изгледа неки скромни поштански чиновник, „активни синдикалиста“), прислушнувши дијалог у царству сени, препозна алузију на владара и баци књигу далеко од себе, „са ужасом и гађењем“. Надајући се унапређењу, ствар је пријавио полицији. када су жбири отворили сандуке с књигама, зачуђени кријумчар дувана искрено се клео да ће му неко скупо платити ову подвалу. По мишљењу полицијског инспектора, ниједна књига није недостајала. Како је спаљивање варварски обичај, који је због неких средњовековних асоцијација непопуларан, то су књиге однесене на обалу Сене, изван града, и посуте киселином.

Морис Жоли је изведен пред суд 15. априла 1865. године. Због пролећног пљуска и ћутања штампе, суђењу је присуствовало тек неколико случајних радозналаца. Одлуком суда књига је била забрањена и конфискована, а Жоли осуђен – „због изазивања мржње и презира према Цару и Царској владавини“ – на двеста франака глобе (цена киселине и радне снаге) и петнаест месеци затвора. Обележен жигом анархисте, одбачен од пријатеља, непоколебљив, схвативши да се књигама свет не може поправити, једног је раног јулског јутра године 1877. про-свирао себи метак кроз лобању. „Заслужио је бољу

судбину“, каже Норман Кон. „Имао је изузетно танано предосећање оних сила које ће, размахнувши се у годинама после његове смрти, изазвати политичку катаклизму нашег века.“

15.

Захваљујући једној „безочној манипулацији“ (израз је Делевског), памфлет против тираније и деспота-аматера какав је био Наполеон III претвориће се у тајни програм светске доминације, у *Заверу*. Цинични су кривотворитељи рачунали, поуздавши се у полицијске извештаје, да је сумпорна киселина уништила све примерке Жолијеве књиге (осим оног једног којег су се они ко зна како добили.) Променили коју реч, додати понеки погрдан израз на рачун хришћана, одузети отровно-ироничну жаоку Жолијевим фантазијама (приписаним Макијавелију), издвојити их из историјског контекста – ето фамозне *Завере*.

Упоређивање та два текста недвосмислено потврђује да је *Завера* фалсификат и да, сходно томе, не постоји никакав програм који је саставила нека „мистериозна, мрачна и опасна сила што држи у рукама кључеве многих забрињавајућих енигми“. Сензационално откриће *Тајмса*, објављено под насловом „Коначан крај *Завере*“, могло је дакле, по логици ствари, да стави тачку на ову дугу и мучну аферу, која је већ затрвала многе духове и однела многе животе.

Трагање за починиоцима злочиначког акта и за мотивима којима су кривотворитељи били вођени започиње са закашњењем од неких двадесет година у односу на догађаје. Највећи део учесника је мртав, Русија је одсечена од света. Нилус (отац Сергеј) истражује манастирске архиве.¹

¹ Нилус покушава да нађе дневник неког пустињака. Тај је пустињак, по Жевахову, говорио са изванредним реализмом о појавама с ону страну гроба: „Не ограничавајући се само на разјашњење догађаја из давнопрошних времена и на предсказивање збивања на земљи, аутор дневника открива читаоцу слику загробног света, са реализмом који сведочи не само о његовој интуицији него и о његовим личним, од Бога добијеним откровењима. Сећам се његове приче о младићу који је, после мајчиног проклетства, био захваћен

То трагање за праизворима *Завере* представља посебно поглавље једног фантастичног и заплетеног романа. (Реч роман појављује се овде по други пут, са пуном свешћу о значењу и тежини те речи. Само начело економичности спречава ову повест, која је само параболоа о злу, да се развије до чудесних размера романа, чија би се радња одвијала у неизвесном трајању, на огромним просторствима, европског континента, до Урала и иза Урала, као и обе Америке, са небројеним протагонистима и милионима мртвих на позадини неког стравичног пејзажа.) То поглавље, жалосно схематизовано и огољено – попут оних резимеа у часописима где се суштина значајних дела редуцира на голу интригу – могло би се, дакле, свести на следеће:

Завера или Где су корени расула европског друштва настала је негде у Француској (како је с правом тврдио Крушеван), у последњим годинама прошлог века, у време пуног замаха Драјфусове афере, која је поделила Француску на два противничка табора. Руски превод, са типичним словенским обртима и грешкама (онај фамозни превод на чијој се првој страни налазила голема мрља од мастила, мрља налик на „крвав печат Антихриста“) сведочи да је аутор овог фалсификата био неки Рус. Као што сви путеви воде у Рим, каже Бурцев, тако сва сведочења у вези са настанком прве верзије *Завере* (оне која је срамно опељешила и обесмислила Жолијеву књигу) воде до извесног Рачковског – „талентованог и злокобног Рачковског“ –, шефа руске тајне полиције у Паризу. Тај се Рачковски, тврди Нилус, несебично борио против свих сатанских секти овога света и „учинио је много да се поткрешу канце Христових непријатеља.“ Извесни Папус, који је имао прилике да га изблиза упозна, слика његов портрет начином који подсећа, не само због великих слова, на прозодију симболиста: „Ако га икад у Животу

тајанственом силом (*неведомоју силоју*) и отргнут од земље у безваздушна пространства, где је проживео четрдесет дана животом духова, враћао се к њима и потчињавао се законима који тамо владају. У тој причи има толико необичног, да је савршено искључена свака могућност измишљања и фантазије; што само сведочи о стварном постојању загробног света и о животу духова.“ (Књаз Н. Д. Жевахов: *Сергеј Александрович Нилус. Краткиј очерк жизни и дејателности*. Нови Сад, 1936.)

сретнете, сумњам да ћете имати у односу на њега и најмање подозрење, јер његово Држање не открива ништа од његових мрачних функција. Крупан, динамичан, увек са осмехом на уснама, с брадом у виду коњске потковице, живих очију, он пре личи на каквог Сјајног Веселака него на неког руског Коринћанина. Без обзира на врло упадљиву слабост коју гаји према Малим Парижанкама, то је несумњиво најспретнији Организатор који уопште постоји у Десет Европских Престоница.“ (*L’Echo de Paris*, 21. новембра 1901.) Барон Таубе, који је неких десет година после револуције покушао у Књизи *Руска политика* да објасни, у првом реду себи, узроке пораза Империи, и да укаже на значајну улогу тајне полиције у тим збивањима, имао је такође прилике да га упозна. „Његов начин помало претераног додворавања, као и његов умилни говор – попут каквог големог мачка који опрезно скрива своје канце – могли су само на тренутак да пригуше у мени јасну и темељну визију тог човека, његову фини оштроумност, његову непоколебљиву вољу и његову дубоку оданост интересима Царске Русије.“

Животни пут тог човека непоколебљиве воље открива нам једну на извештан начин типичну судбину; то кретање из лева у десно или из десна у лево по идеолошкој равни данас је већ опште место европске интелигенције, и доказ да у дијалектици људског развоја нема константе. Рачковски у својој младости присуствује тајним студентским кружоцима где се, у полугласу, читају забрањене књиге и прогласи, воде тајни разговори и тајне љубави озарене светлошћу неке нејасне будућности, а „романтика револуције једини је програм.“ С накривљеном капом, набијеном на чело, улази преко тајних пролаза у мрачне подруме где мирише штампарска боја, слажу се памфлети бојом *sang de beuf* и отискују лажне исправе са лажним именима пуним фантазије. То је живот пун замки, опасности и заноса, када се, по уговореној лозинки, примају на преноћиште непознати у браду зарасли мушкарци и девојке белих руку које из скупогеног крзна извлаче нимало дамске револвере. Један такав у браду зарасли мушкарац зажагрених очију, који је сву ноћ пробдео пушећи у мраку, пријавио је негде током зиме 1879. планове атентатора, „посумњаваши у целисходност подметања бомбе у жупну цркву“. Рачковски – који је овом колебљивцу поверио да је у том истом лежају преноћио

пре два дана један од атентатора на генерала Дрентела – доспева у руке трећег одељења царске полиције. Ту се сад одвија сцена достојна Достојевског; проценивши личност оптуженог, прокуратор излази без околишења са својим предлогом: или ће господин Рачковски прихватити сарадњу са полицијом („У крајњој консеквенци, *голубчик ту мој милуј*, полиција није мање одана ствари Русије од револуционара“), или... Рачковски се није много двоумио. Између прогонства у Сибир („Сибир је, *огурчик ту мој*, романтичан чак и код Достојевског, ако се слажете са мном. Сибир је, дозволићете, на извештан начин смекшан, такорекућ утуткан, када се о њему чита у топлим перинама“) и перспективе путовања у Париз („промена визуре, *душењка моја*“), изабрао је ово друго. Као што је запазио један од његових савременика, слаткоречивост Рачковског и његов „умилни говор“ родили су се тог фебруарског дана године 1879, када је прихватио прокураторов предлог. „То је био његов први фалсификат, то опонашање прокуратора, та запрепашћујућа мимикрија.“

Успутне станице сад промичу као гледане кроз прозор воза: непуне четири године после хапшења (и једног лажног боравка у тамници), Рачковски је помоћник петербуршког начелника Државне сигурности, а већ идуће године именован је шефом свих тајних служби, са седиштем у Паризу. Мрежа коју је сплео шири се на мапи Европе на први поглед сасвим конфузно, све док се не открије њена савршена архитектоника: Париз–Женева–Лондон–Берлин. Један крак (уцртан на мапи у његовој соби) пружа се преко Уралског масива до Москве и Петрограда, „налик на аорту која води до срца ствари“ – записује један носталгични савременик.

Захваљујући ласкању, подмићивању, ухођењу и оштроумности, као и вечерама „где се шампањак точи као вода а људи брбљају као свраке“, Рачковски открива крајем 1890. године тајну револуционарну организацију која фабрикује бомбе у радионици неког бравара у париском предграђу. Бомбе су намањене атентаторима у Русији. Треће одељење царске полиције успева тако да пошаље у Сибир шездесет тројицу терориста које јој је изручио Рачковски. Прошло је више од двадесет година (сибирски су узници махом већ поумирали), када Бурцев, истражујући тај случај, открива махинацију: бомбе су правили помоћници Рачковског, а радионица у предграђу Париза

водила се на име једног од његових француских сарадника.

То је било златно доба анархиста и „нихилиста“, каже Норман Кон, а мода рукотворних бомби бејаше захватила Европу и Русију подједнако. Данас већ знамо са поузданошћу да је иза већине тих атентата (једнако оног када је бачена бомба испуњена ексерима на Посланички дом, као и оне опасније експлозије у Лијежу) стајао, као скривени Бог, наш „сјајан весељак“, Рачковски. Унети дух сумње у Европу и тиме је приближити Русији, била је његова опсесивна мисао. „Незадовољан својом улогом шефа полиције, овај је перфидни Рус играо на карту високе политике... Јер претераној амбицији Рачковског било је равно још само његово одсуство скрупула.“

16.

Рачковски је својом несумњивом оштроумношћу убрзо проценио да је ефекат бачених бомби сасвим релативан; пред бесмисленим злочинима, или пред злочиним чији мотиви нису сасвим јасни, јавност чврсто затвара очи, као при јаком блеску муње: са страхом и жељом да се ствар што пре заборави. Искуство му је пак говорило да интриге могу да изазову експлозије веће разорне моћи од бомбе. Људи су спремни да поверују у сваку интригу, поготову када је вешто уперите у човека који вам се све дотле чинио без икакве моралне мрље. Покварењаци не верују да постоје људи различити од њих, него само они који су успели да се прикрију. „Док докажете лажност клевете, протећи ће, *душењка моја*, много воде Сенем.“ Његови биографи тврде да је овом рођеном интриганту писање анонимних писама било омиљеном забавом још из гимназијских дана. Писао их је професорима, друговима, родитељима, самом себи. Сада, у својој новој функцији, присетио се погубних ефеката своје младалачке игре. Имајући на располагању новац и штампу, почео је да објављује памфлете у виду исповести бивших револуционара који откривају позадину свог разочарања. На такав би памфлет одговорио опет сам, под неким другим именом... Забуна коју је тако стварао била је паклена.

Поводом памфлета потписаног именом „П. Иванов“, Рачковски је једном несуђеном сараднику изложио своје

познавање механизма клевете и њену ефикасност. „Док се грејете спреда, *голубчик*, дотле вам зебе задњица. Као при догорској ватри. Један вам је фланк, да тако кажем, увек изложен. И ту постоје само два начина на које човек може да се брани, оба неефикасна. (Трећи још нико није измислио.) Или ћутите, верујући да људи неће узети озбиљно лажи које се о вама шире – и то, не заборавите, *штампаним путем* – или, индигнирани, одговарате на клевету. У првом случају, рећи ће: ћути, јер нема шта да каже у своју одбрану. У другом: брани се јер се осећа кривим. Ако се не осећа кривим, ког врага има да се правда? Клевета се шири, *огурчик мој милиј*, као шпанска грозница.“ (Шпанска грозница бејаше у то време у моди.)

17.

Фалсификована верзија Жолијевог *Дијалога у паклу*, произведена у „радионици Рачковског“, доспела је у Нилусове руке зачуђујућом брзином. „Тај сусрет две сродне душе, два фанатика, био је неминован“, бележи један савременик. „Разлика између њих је била једино у томе што је Нилус у свом мистичном лудилу веровао у аутентичност *Завере* као што је веровао у Житија светаца.“ Рукопис је доспео до њега посредно, преко госпође Ј. М. Глинке, која је у Паризу приређивала спиритистичке сеансе и шпијунирала руске терористе у егзилу. Исповедајући се неком новинару, она је захтевала за себе део славе која јој припада. Но како је том приликом тврдила да одржава везе са оним светом и општи са преминулим члановима царске породице, то је тај новинар њено сведочење узео са доста скепсе. Остаје, међутим, чињеница да је управо госпођа Глинка била та која је доставила свој примерак Крушевану (оном који ће га први објавити у својим новинама). Одатле ће, видели смо, dospети у Нилусове руке.

Гласине које је ширило то „ремек-дело клевете“ разносиле су се по свету брзином каквом се шире само зле гласине и шпанска грозница. Та је књига преко европског континента доспела на Британска острва, одатле у Америку, затим, обрнутим путем, чак до Царства излазећег сунца. Захваљујући свом мистериозном пореклу и потре-

би људи да осмисле токове повести у свету без Бога, *Завера* је постала бревијаром који учи да иза свих пораз историје стоји једна „мистериозна, мрачна и опасна сила“; она држи у рукама судбину света, располаже тајанственим изворима власти, покреће ратове и буне, револуције и тираније; она је „извор свих зала“. Француска револуција, Панамски канал, Лига народа, Версајски уговор, Вајмарска Република, париски метро – њено су дело. (*A propos*: тај метро није ништа друго до лагуна под градским зидинама помоћу које ће бити дигнуте у ваздух европске престонице.) Та „окултна и неодговорна организација“ плаћа из својих мрачних фондова рушиоце вере и закона, на њеном се списку воље Волтер, Русо, Толстој, Вилсон, Лубе, Клемансо, Едуард Сам, Лав Давидович Бронштајн. Као жртве њених интрига пали су цар Александар II, генерал Селиверстов, надвојвода Фердинанд; њени су чланови и извршиоци њене воље Макијавели, Маркс, Кренски, Б. Д. Новски, па и сам Морис Жоли (то је лажно име, анаграм, чије је порекло лако дешифровати у имену Морис.)

18.

Најпотпунијим и најславнијим издањем *Завере* може се, без сумње, сматрати оно које је, у четири тома, објављено двадесетих година у Паризу; монсењер Јуниус провео је над њим седам година рада, а посао је срећно окончао у својој осамдесет и другој години. То је дело ерудите, фанатика и полиглоте, који се није либио да под старе дане почне са изучавањем словенских језика, „изузетно тешких и без веће непосредне користи“, како бележи један његов биограф. У том делу сабрана су сва дотадашња знања о том предмету, извршено је упоређење француског превода са руским, немачким и пољским и свих њих међусобно, означене су незнатне лингвистичке разлике, указано на многи *lapsus mentis* и *lapsus calami*, као и на грубе штампарске грешке у ранијим издањима, грешке које каткад знатно мењају смисао оригинала; томе су још придодате библијске паралеле, које недвосмислено осуђују скандалозне творце те скандалозне књиге. („Њихова рука не бејаше вођена руком милосрђа.“)

Његов труд, може се рећи, није био узалудан. Сваки издавач *Завере*, не само у Француској, сваки *озбиљан* издавач, који се не задовољава јефтином и брзом славом и не мисли само на лако стицање новца, од сада се за ерудитне информације обраћа четвортомном издању монсењера Јуниуса. (Постоји велика вероватноћа да је извесни А. Томић користио такође податке монсењера Јуниуса. Његова ће се верзија, под насловом *Праве основе*, појавити у Сплиту године 1929; као што се њима користио и анонимни коментатор који се потписивао као *Patrioticus* и чији ће се превод појавити у Београду, пет година касније, под недвосмисленим насловом *Ко поткопава човечанство.*)

У Немачкој је веровање у њену аутентичност „непоколебљиво и чврсто као камен“; на тој се књизи формира свест и патриотизам неколико нараштаја. Док социјал-демократски листови доказују са жестином бесмисленост оптужби изнесених у том опскурном спису, дотле се онај део штампе који не учествује у ширењу опасних гласина опредељује за други од два могућна става („једнако не-ефикасна“): прелази преко свега ћутањем, сматрајући – поготову после *Тајмсовог* открића – неоснованом сваку даљу расправу. Сасвим у складу са психолошком проценом Рачковског, и као последица ова два противуречна става, један ће у то време непознат (још непознат) сликар-аматер написати да је чињеница што се упорно доказује лажност те књиге „управо доказ њене аутентичности“ (*Mein Kampf*). Значајне године 1933, када је тај сликар-аматер већ *сасвим добро познат*, *Завера* у Немачкој има преко тридесет издања, а кућа *Der Hammer* прославља коктелом продају свог стохиљадитог примерка.

Амерички превод, по Нилусовој верзији, достиже око 1925. пола милиона примерака, захваљујући у првом реду подршци једног високотиражног листа чији је власник Хенри Форд, човек који је имао две животне опсесије: аутомобиле и тајна друштва. У Латинској Америци та ће књига током дугих година наћи своју корисну примену у жестоком страначким борбама и биће приручник фанатика, поготову међу становништвом немачког порекла. Треће шпанско издање (Сао Паоло, 1937, са распећем и троглавом змијом на корицама) може се сматрати темељним; приређивач се користио такође аргументацијом монсењера Јуниуса, на којој почива и Прециозијева итали-

јанска верзија из исте године. Новински коментари, које је изазвало мађарско издање (1944), попраћено мудровањем неког Ласла Ернеа, имали су непосредан одјек: хитац испален из ловачке пушке у прозоре наше куће. (Тако би се, дакле, могло рећи да се ствар *Завере* тиче и моје коже.)

19.

Постоје озбиљне сумње да је та књига извршила снажан утицај не само на негдашњег сликара-аматера, писца чувене књиге *Mein Kampf*, него и на дух једног анонимног грузијског семинариста за кога ће се тек чути. У треперавој светлости свећа, за дугих снежних ноћи сибирског заточења, док напољу завија мећава, речи *Завере* мора да су деловале на њега снажније од Јеванђеља.

Тако ће један приручник писан за поуку ренесансног принца – преко Жолијеве философске реинкарнације и преломљен кроз Нилусово криво огледало – постати приручник савремених самодржаца. Неки примери из Нилуса и историјски рефлекси тога штива могу да сведоче о судбоносном утицају те лектире:

„Треба приметити да је више људи са злим него са добрим инстинктима; стога се у владању с њима постижу бољи резултати насиљем и страховладом него академским расправама. Сваки човек стреми власти, сваки би желео да постане диктатор само када би могао, но при том ретко ко не би био спреман да жртвује благодети свих ради политизања сопствене благодети.“ (Завера, стр. 216)

Или:

„Наше је право у сили. Реч право пуна је одговорности и ничим доказана мисао. Где почиње право? Где се оно завршава? У држави у којој је слаба организација власти, ослабљени владар и закони, обезличени умножавањем права од стране либерализма, ја црпем ново право – устремити се по праву јачега и разнети у парампарчад сав постојећи поредак и установе.“ (218)¹

¹ Емфаза ових реченица сведочи о утицају који је *Завера* извршила на извесног доктора Детуша, писца памфлета *Багателе за један масакр*.

У решавању замршеног питања да ли дело претходи речи или је дело само сенка речи, неки цитати из *Завере* могли би нас навести да поверујемо у идеалистичку варијанту. Наук што су га из те лектире стекли будући тирани претвориће се у живу и постојану праксу:

„Наша је дужност да у целој Европи, а посредством ње и на другим континентима, изазовемо немире, раздоре и непријатељства. То ће бити од двоструке користи: у првом реду, држаћемо у респекту све демократске државе, доказујући им да можемо по својој жељи да изазивамо расуло и да променимо њихов друштвени поредак.. С друге стране, интригама ћемо помрсити конце које смо развукли по свим државним кабинетима нашом политиком, економским уговорима и државним обавезама.“ (235)

Никад у историји идеја није мисао филозофа намењена владару нашла вернији одјек и испуњење.

„Политика нема ничег заједничког са моралом. Државник који управља морално јесте неполитичан и зато му није место на челу државе... Из зла које смо приморани сада да вршимо, проићи ће добро непоколебљивог владања: правилни пут механизма народног бића, који је сад нарушен либерализмом... Резултати оправдавају средство. Обратимо стога пажњу у нашим плановима не на добро и морално, него на нужно и корисно.“ (218)

„Постараћемо се да против нас више не буде комплота. Стога ћемо немилосрдно кажњавати све оне који се нашој власти супротставе с оружјем у руци. За сваки покушај оснивања било каквог тајног друштва биће одређена смртна казна. Она друштва која су нам служила и која нам још служе распустићемо а њихове чланове послати на од Европе далеке континенте... А да би се скинуо ореол части са политичких преступа, кривце ћемо ставити на окривљеничку клупу заједно са лоповима, убицама и сваковрским одвратним и грозним преступницима. Тада ће јавност слити у својој представи ту врсту преступа са било којим другим злочиним и односиће се према њему са истим презиром.“ (268)

20.

Године 1942 – тридесет и шест година након појаве Крушеванових чланака у петербуршким новинама – један

сведок злочина записује у свој дневник: „Не могу да схватим на основу каквих се судских одлука врше ова убиства. Сасвим отворено, као на каквој сцени, људи убијају једни друге.“

Сцена је међутим стварна, као што су стварни и лешеви.

„Као базалтни стубови“ – записује несрећни Курт Герштајн – „људи још стоје усправно, немајући ни најмањег места да би се срушили или нагнули. Чак и у смрти, још се могу препознати породице, по стиску руку. С муком их растављају, како би испразнили просторију за нов товар. Онда бацају модра тела, влажна од зноја и мокраће, ногу упрљаних изметом и менструалном крви. Двадесетак радника проверава уста, отварајући их помоћу гвоздених полуга. Други проверавају анус и гениталне органе, тражећи новац, дијаманте, злато. Зубари чупају клештима инлеје, мостове, крунице. На сред круга стоји капетан Вирт...“

На сред круга стоји капетан Вирт. У горњем џепу војничке блузе, на левој страни, држи примерак *Завере* у кожном повезу, издање *Der Hammera* из године 1933. Негде је прочитао да је та књига спасла на руском фронту младог подофицира: метак испален из снајперске пушке зауставио се између страница, тик изнад срца. Та му књига улива сигурност.

Песма над песмама, 8,6

Поштовани господине, приликом предавања које сте одржали у *rue Michelet* поставили сте питање: „Шта се збило са преписком Мендела Осиповича?“ и изјавили сте да се Сабрана дела која су изашла у издању *Chekhov House* могу сматрати недовршеним; да постоји могућност да ће се једног дана пронаћи његова кореспонденција и да се она, дакле, неће свести на ових двадесетак писама. Одавши признање трагично преминулом Јосифу Безименском за његов труд („било је потребно тридесет година истраживања како би се ушло у траг људима који, ако већ нису променили светом, били су променили имена, градове, државе, континенте“), закључили сте да још има наде да се та писма открију и „надокнади ненадокнадиво“.

Оно што ме потакло да вам пишем јесте управо то ваше невероватно, невероватно по смелости, уверење да највећи део те кореспонденције још постоји и да се налази у власништву особе (цитирам по сећању) „која из разлога сентименталних или каквих других обзира не жели да се одвоји од тих драгоцених докумената“. Није ми било ни на крај памети да вам тада, на предавању, поставим питање: Одакле вам одједном – јер ту сумњу пре две године нисте још имали и нисте је изнели у свом предговору –, одакле вам, дакле, толика сигурност, да чак изјавите: „У питању је по свој прилици особа која би, ако нам је срећа наклоњена, још могла бити жива, негде у Берлину, Паризу или Њујорку!“ Нема сумње, господине, да сте до тог оптимистичког закључка дошли захваљујући у првом реду истраживањима покојног Безименског и његовој заоставштини која вам је дата на увид.

Особа за којом трагате, господине, „особа која држи кључеве тајне“, како сте се изразили, на том је предавању седела на неколико метара од вас. Наравно, ви се ње не сећате, без сумње је нисте ни приметили. А ако сте је случајно запазили, мора да сте помислили да је то једна од оних жена које долазе на јавна предавања под изговором да желе да науче још нешто – како би отишле на онај свет испунивши до краја своју земаљску обавезу и да би, на крају пута, могле рећи да нису проживеле свој живот у мраку – заправо долазе само да би заборавиле на тренутак своју самоћу испуњењу мислима о смрти; или просто да би виделе неко живо људско лице.

Упркос самоћи у којој живим, господине, не опседам људе својим успоменама – настањеним све самим мртвацима као какво големо гробље –, не посећујем предавања и не пишем писма непознатим особама како бих испунила своје време чекањем одговора. А Бог ми је сведок, а сада ћете бити и ви, да сам их написала много у животу. И скоро сва су била упућена једној јединој особи: Менделу Осиповичу.

Вама, познаваоцу његовог дела (и немам намеру да вам указујем на неке биографске непрецизности) није потребно наводити одвећ објашњења; ви ћете се у свему овоме лако разабрати.

У песми под загонетним насловом „Стеларни канибализам“ (Т. I. стр. 42), „сусрет две звезде, два бића“ није никакав „производ тесне сарадње између предсазнајне и несазнајне активности“, како то тврди госпођа Нина Рот-Свансон, него песничка транспозиција оног струјног удара који је потресао душу Мендела Осиповича у тренутку када су се наши погледи срели, тада, у редакцији *Руских записа* (где је свратио „случајно и судбоносно“), у Паризу, једног суморног новембарског дана хиљаду деветсто двадесет и друге. М. О. није, такође, у својим песмама из емигрантског раздобља опевао своје „фрустрације“, како то тврди поменута госпођа, него је он одувек био, како сам тврди, не можда без трунке ироније, „пригодни песник живота“.

Биле су ми двадесет и три године... Но нисам ја ту важна, ја ту уопште нисам важна; вратимо се, дакле, Менделу Осиповичу. У истом циклусу, у песми „Откровење“, „људодерске звезде“ нису, такође, никакви „подсвесни страхови, везани за порекло и изгнанство“, нити „транс-

позиције кошмарног сна“, а најмање некакви „тотеми“, него просто стапање двеју слика: тога је дана Мендел Осипович прочитао у неком часопису за популаризацију науке да постоје такозване канибалске звезде, стеларни канибализам, као астрономска појава двоструких и *врло блиских* звезда (отуда стих: „Звезде што се дотичу челом, чељустима“) које гутају једна другу у далеким магленим облацима негде с ону страну Млечног Пута. То је био први потицај; други је био наш сусрет. Та су се два догађаја слила у једну слику. Пошто песници говоре као пророци, песма о канибалским звездама постала је пророчка: наши су се животи, господине, канибалски измешали.

За Мендела Осиповича знала сам, наравно, и пре него што сам га срела; сви они који су у то време у Русији говорили јидиш, и не само они, знали су за Мендела Осиповича. Пратиле су га гласине као што прате гласине сваку снажну и оригиналну личност: да је обичан вулгаризатор Анског, да има ванбрачно дете, да се дописује с једном чувеном немачком глумицом, да носи вештачку вилицу од своје осамнаесте године (када му је разбио зубе неки љубоморни муж, познати руски песник), да своје песме пише прво на руском, затим их преводи уз помоћ свог оца, да се спрема да се заувек одсели у Палестину итд. Видела сам једном његов портрет у новинама, рад Константина Ротова. Ту сам слику била исекла и залепила је у свој дневник; помислила сам: Господе, овако треба да изгледа човек мог живота! (Патетика наше младости.)

И сада је – Господе! – у редакцији *Руских записа* стајао преда мном Мендел Осипович и гледао ме нетремице. Спустила сам руке под сто да не би видео њихово подрхтавање.

Сутрадан ме извео на вечеру у један руски ресторан на Монпарнасу. Како је о њему кружила анегдота да, попут Бајрона, гледа с презрењем на жене које једу на јавном месту, то сам, иако сам била гладна, попила само горак чај. Касније сам му, наравно, испричала последице те бајроновске анегдоте. Тада је настала она „анатомска песма“, како је назива Безименски, где се „после славља пути, као кад се изврне кожна рукавица, појављује идеализована квинтесенција унутрашњих органа, не само срце, него и јоргован плућа и меандри црева“. То је, дакле, љубавна песма *par excellence*, а не некакви „фантазми везани за матерински утерус“!

У једну реч: наша је љубав постала „неминовна и неизбежна“; схватили смо да, упркос препрекама, треба да сјединимо своје животе. Нећу вам говорити шта нам је све стајало на путу: породице, кланови, пријатељи, рођаци, књижевничка организација. И, наравно, та несрећна болесна девојчица коју су увек потезали као последњи аргумент.

На његов захтев, вратила сам се у Русију и запослила се у московској редакцији часописа *Der Stern*. Тако смо могли да се виђамо сваког дана. Живела сам у његовој близини, да не кажем у његовој сенци. (Песма „Сунце под ружичастим абажуром“ јесте само иронична реплика Мендела Осиповича на ту моју примедбу. А не „опсесија менструалном крвљу“! О Боже.)

Вама је познато, господине, да је М. О. у то време већ био ожењен и имао кћер (или, како то каже госпођа Нина Рот-Свансон, „М. О. је већ био крунисао своје младачке фантазме у лику жене-матере“!). Маколико да ми то тешко пада, морам вас поново подсетити на судбину тог несрећног детета, о коме госпођа Нина Рот-Свансон ћути, као да би чињеница да је оно било од рођења болесно могла бацити сенку на живот Мендела Осиповича.

Немам намеру, господине, да исправљам произвољне процене критичара, а поготову анализе већ поменуте Нине Рот-Свансон – ја на то имам најмање и највише право – ипак морам овде да направим једну напомену: како госпођа Н. Р.-С. зна добро за постојање те болесне девојчице, она са женским саучесништвом и без сумње са материнским нагоном (који није увек подобан за критичарску процену) све песме у којима се појављује реч *kind* тумачи као „стренње које се односе на санкције над-Ја и доживљавају се као осећање кривице“! Несрећни би се Мендел Осипович преврнуо у гробу када би прочитао ово. Не само због ужасне баналности, мада у првом реду због тога. Никад, господине, М. О. није направио ни најмању алузију на то дете у својим делима: сматрао би то светогрђем. Ја сам, господине, „грешна партеногенеза“, ја сам, иако је међу нама била разлика од свега седам година, *тајн kind* из његових песама. Тиме смо, мислим, рашчистили са „дубинском анализом“ госпође Нине Рот-Свансон, која покушава, на основу романа *Ловачки пси* и *Стуб од соли*, као и збирке *Звезда-падалица*, да сугерише бесмислену тезу о љубави као инцесту, као „покушају да се

прекрше табуи и да се, као у сну, доживи катарза“! Опростите, али мислим да би било паметније када би госпођа Нина Рот-Свансон поштедела Мендела Осиповича својих „тотема и табуа“.

Треба ли да вам кажем да је М. О. не једном покушао да раскине везе које су га држале везаног „двоструким ланцем, као ленгери“. Та његова несрећна кћи била је, међутим, у стању, интуицијом какву имају само деца и јуродиви, да осети још са врата његову одлуку да изговори судбоносне речи које је срицао и понављао уснут као какав ђак који иде на испит. Седећи у кревету, подупрта јастуцима, окретала би к њему свој замућен поглед и покушавала да му каже нешто што би се завршило страничним, животињским мумлањем. М. О. би тада, раздиран кајањем, седао крај ње, узимао њену руку у своје, и, уместо припремљеног говора, спуштао би главу у крило своје законите сунруге. „То ми је дете дао Бог уз мој таленат, да се одвећ не погордим“, понављао је, грцајући.

Поражен, бежао је у литературу – „Земљу обећану“. (И кад се сетим само колико је због те песме доживео неспоразума, колико издајстава!) Тада би доносио одлуку да се растанемо. Као болесно дете и јуродиви, осетила бих његову намеру по звуку звонцета, по притиску на браву. „Не треба никог повређивати“, говорио је. „Ја немам право на љубав.“ Тако смо се растајали више пута „заувек“, раскидајући нашу везу као што се кида свилен конач, „а перле се котрљају по жутим изрибаним даскама“ (у мом стану, на последњем спрату зграде у улици Мерзлиаков, у Москви), а одмах бисмо затим падали једно другом у загрљај – „неминовно“. (Песма „Лимб“ јесте само одговор на то растрзање.)

На крају – кажем на крају, а требало је да прођу године патњи, растанка, раскида – увидели смо да су нам животи везани заувек и да својим slabим људским снагама не можемо ништа ни против своје љубави ни против препрека које јој стоје на путу. „Таква се љубав рађа само сваких триста година“, говорио је М. О. „Она је плод живота, и живот је њен једини судија. Живот и смрт.“ То је, дакле, значење песме „Лимб“, коју је, узгред буди речено, госпођа Нина Рот-Свансон својим коментаром потпуно обесмислила. („Фигура потока, реке, употребљена у песничком говору, поготову када је испуштена, *потиснута*, потиче из подсвесног механизма снова, а у сну, системом

асоцијација, река која тече, макар невидљива а тек слућена – ‘бездан звучни’ – сугерише истовремено жубор речи и шум урина.“ Молим вас, шта све ово значи!)

Мендел Осипович, господине, није дакле био мој муж: он је био за мене осмишљење живота, као што сам и ја била за њега „исцељење од туге“. (Видети песме-близнакиње „Блудни син“ и „Геа и Афродита“, Т. III, стр. 348–350.) То је била љубав којој није потребна „прождрљива срећа смртника“, којој нису потребни докази, она је живела од себе и сагоревала у себи, али заједничким пламеном.

Прошло је, дакле, „време страсних раскида“, постали смо заробљеници, таоци једно другог; усталила се температурна листа наше „лепе болести“. Била сам изгубила свако „достојанство“ – последњи остатак мог васпитања. Сад више нисам ништа очекивала од њега; само његову постојаност, чврсту као стена. Научила сам стенографију; то је био метод Герен са неким мојим личним додацима, читљивим само за мене. М. О. је у то време већ био писац на врхунцу славе, што ће рећи цењен и оспораван, а ја још лепа млада жена на којој су му завидели они који су били упознати са нашом тајном. У њему је било замрло осећање кривице, вечно гризодушје. За тих наших заједничких година, у том „времену суровости и нежности“, М. О. је написао своја најбоља дела. (А што се тиче његових драма са библијским мотивима, не сме се заборавити, господине, да оне садрже опасне алузије које у то „вучје доба“ имати у свом тексту, макар у фијоци, значило је излагати се смртној опасности. Читајући коментаре госпође Нине Рот-Свансон – опростите, али сваки пут се сударам с њом као с каквим орманом смештеним на сред собе – и њено тумачење Мојсија као „рефулиране мржње на оца-рабина, оца-тиранина“, питам се у чуду да ли је госпођа Нина Р.-С. просањала свој век проведен у Русији „под суровим небом старог доброг Мојсија“, време, дакле, када се још није бавила „дубинским тумачењем“ песништва него је била скроман преводилац и лектор.) Прекуцала сам или преписала руком сва дела Мендела Осиповича, бабичила сам, господине, при свим његовим књижевним трудовима. (Видети, на пример, песму „Она је рекла: амин“, Т. II, стр. 94.) Живела сам годинама са увек спремљеним кофером, да бих на његов позив могла да кренем. Провела сам „славне ноћи у зверској грозници“ у стеничавим провинцијским хотелима или у изнајмљеним собама. Сећам

се – ако имам право да се сећам – узбуђења када смо први пут измешали наше ствари у једном хотелу у Бакуу: одећа нам је стајала у орманима на вешалицама, у некој ласцивној интимности. (И ја ћу се овога пута уздржати од коментара тумачења што га госпођа Нина Рот-Свансон даје уз песму „Измешане коже“ – то прелази границе доброг укуса и здравог смисла.)

Питате се без сумње, господине, какве све то има везе са делом Мендела Осиповича. Ја сам, господине, Полимнија из истоимене песме (и њено значење постаје јасно само у контексту нашег живљења). „У сваком мом ретку, у свакој мојој речи, у свакој тачки налазиш се и ти, као pollen“, говорио је М. О. „Све што сам написао, чак и све што сам превео, у твом је знаку.“ Песму над песмама преводио је током 1928, у време, дакле, кад међу нама није било више раздирања (и бесмислена је тврдња Заниковског да је тај превод „неадекватан“! Извесна одступања оправдана су личном теоријом Мендела Осиповича, и дакле ту нема шта да тражи његов отац „дењени Јосеф бен Бергелсон“, на кога Заниковски сваљује кривицу; М. О. је у те преводу уткао део својих личних осећања. „Зар бих иначе, без обзира на питање голе егзистенције, преводио с толико задовољства“, говорио ми је. Катула, Петраркин *Canzoniere*, Шекспирове сонете, које је преводио уз помоћ покојног Изиркова, такође треба читати у том светлу).

Прелазим, господине, преко историјског фона на којем се, као у каквом суровом пејзажу, одвијао наш живот; када се осврнем, све се сажима у слику смењивања међаве, кише, блата, у „јединство неподношљивог мрза“. Будите међутим уверени, господине, да Мендел Осипович није имао оно строго лице које се наслућује из његове аскетске прозе; писма која је писао мени била су барокна као Флоберова. А та су писма говорила о свему ономе о чему говоре његова дела; и о свему ономе о чему она не говоре. О стваралачкој радости и о стваралачким кризама; о душевним стањима; о градовима; о хемороидима; о пејзажима; о разлозима за самоубиство и о разлозима за живот; о разлици између прозе и поезије. У његовим су се писмима мешали љубавни уздаси, еротске алузије, књижевне теорије, путописи, песнички фрагменти. Још се присећам описа једне руже, једног свитања; варијације о стеницама; разматрања о могућности загробног живота. И сећам се описа једног дрвета; једног поређења, где зриковци под

прозором његовог хотела на Криму, зричу као кад се навију ручни часовници; етимологије једног имена, једног града; тумачење једног кошмарног сна. Остало, остало чега се сећам, биле су речи љубави: савети како да се облачим у зимске дане, како да чешљам косу; молбе, „врела љубавна тепања“, сцене љубоморе – безразложне, треба ли рећи.

Онда сам једног дана добила једно писмо; било је то страшне године четрдесет и девете, и вама не треба да причам шта се све збивало тада; вама је познато, господине, да су током те године сви чланови организације јидиш-писача побијени. Ово о чему говорим десило се непосредно пре трагичних догађаја. Добила сам, дакле, једно писмо које није било намењено мени. Било би одвећ захтевати да своју радозналост потчиним нормама доброг васпитања и да га не прочитам, утолико пре што је на коверти стајало моје име, исписано руком Мендела Осиповича. Не, то није било љубавно писмо; у њему је била реч о значењу и смислу неких стихова – савети младој сарадници која је преводила на руски песме Мендела Осиповича. Међутим, кроз цело то писмо провејавала је нека двосмисленост, „корибантски занос“ и „непоправљива гордост тетреба“ (да се послужим његовим стиховима): душа Мендела Осиповича за мене није била тајна. Уверена сам, господине, уверена сам још увек (уколико то није само утеха и оправдање) да би ме обичан *Liebesbrief* мање повредио, мање потресао; била бих у стању да му опростим „корибантски занос“; у име наше љубави, једине и јединствене, опростила бих му, мислим, неверство пути – песницима као и боговима све је опрштено. Али чињеница да је он у свом писму говорио с том младом особом о својој поезији, о својој души, о тајанственим изворима свога надахнућа; то што је у једном двосмисленом контексту – за који му је пружала повод сама песма – поделио с њом нешто што – мислила сам – припада само мени, и њему, као *jus primae noctis*, то ме, господине, пољудало из темеља, потресло цело моје биће, ставило на испит сав мој дотадашњи спокој. Одједном су се „жуте даске“ под мојим ногама отвориле као под притиском тектонског поремећаја; почела сам да тонем као у каквом кошмарном сну. Схватила сам да тај вртоглави пад могу да зауставим само ако предузнем нешто, ако полозим огледало, лампу са ружичастим абажуром – и то његов

дар – кинески чајник или драгоцени термометар. Иначе ћу морати да учиним нешто странније. Тада ми сину у свести: писма.

Како су већ неколико пута вршили претрес у његовом стану, Мендел Осипович је био пренео к мени нашу кореспонденцију. „Ужасавам се помисли да би људи без лица могли да завирују у твоја писма“, рекао ми је. Писма сам везала траком коју ми је био купио на почетку нашег познанства; та се црна трака од баршуна појављује у једној његовој песми, а *ewambement* предази-из стиха у стих као пантљика у плавој коси – од слепоочнице до слепоочнице. Пресекла сам траку макамама – које су ми се нанеле у руци, ваљда у намери да одсечем себи косу – и моје се надање успорило. У тренутку када сам поштом прво писмо, знала сам да ми више нема повратка, упркос сазнању које ме проже као нож: да ћу се кајати, да се већ кајем. Наш је роман сада већ личио на драгоцену књигу из које су истргнути листови; па оне примерке који се враћају књижду с напоменом да су општењени. Заслепљена бесом и кајањем, једва сам разабирала ништа друго до мрљу маркисталик на воштани печат. Ви, познавалац дела Мендела Осиповича, сигурно сте помислили како би он то насликао; ту сцену, тај фламански портрет; ту светлост што пада кроз завесе на лице и руке младе жене. Да ли би ради светлости, ради слике, упалио ватру, разбуктао пламен, отворио врата фуруне? Да ли би поставио камин? (Камин на нисам имала, а гвоздена је фуруна била угашена, мада је био месец март, леден.) Не верујем. „Прозирни сумрак“ би му био довољан да обасја лице жене крај прозора, а црвене марке с ликом Лењина довољан акцент да дочара црвени жиг „царске крви“. (Што се тиче „царске крви“, објашњење које наводите сасвим је ваљано.) Ах, ваљало би он већ начина да дочара светлост пакла!

Знала сам да мора да је већ открио фаталну грешку. Чим ме угледао, било му је јасно каквим се носем бавим крај мене је стајала гомила исцелкане хартије. Устала сам са пода и тутнула му у руке његове књиге. „Посвете сам исцелала“, рекох. Затим му додах коверту са фотографијама. „Оне на којима смо били заједно, уништила сам“.

Видела сам га затим још само једном – на јавној трибини, где је читао неки проглас. Био је то већ сномљен човек, са слутњом скорашњег краја. Оно што следи познато вам је. Једне су га ноћи „људи без лица“ одвели

одневши са собом његову преосталу преписку. Тако је, дакле, из опуса Мендела Осиповича изостао пети том, и његова се кореспонденција свела на оних двадесетак писама издавачима и пријатељима. Оно што страшни „мач револуције“ није успео да уништи, уништила је махнитост љубави.

Што је било било је. Прошлост живи у нама и не можемо је избрисати. Пошто су снови слика онога света, и доказ његовог постојања, сусрећемо се у сновима; клечи крај фуруне у коју трпа влажна дрва; или ме дозива промуклим гласом. Тада се будим и палим светло. Кајање и бол се полако претварају у суморну радост сећања. Наш дуги, страсни и страшни роман испунио је мој живот, осмислио га је. Судбина ми је, господине, била наклоњена, и ја не тражим никакве надокнаде. Мене неће бити у индексу књига Мендела Осиповича, у његовим биографијама или у фусноти уз неку песму. Ја, господине, јесам дело Мендела Осиповича, као што је и он моје дело. Има ли срећнијег провиђења?

Немојте међутим мислити, господине, да сам се „помирила са судбином“, да сам се одрекла свега. Како се не зна гроб Мендела Осиповича, то немам намеру да „легнем поред њега“ (како је изјавила несрећна З.). Кад је врло материјалистички Дидро могао да се заноси сличним фантазијама, зашто не бих могла и ја, изван сваке материјалности, да се надам да ћемо се срести на оном свету. И уздам се у Бога да нећу наћи крај њега сину неке друге.

Све приче у овој књизи у већој или мањој мери у знаку су једне теме коју бих назвао метафизичком; од спева о Гилгамешу, питање смрти једна је од опсесивних тема литературе. Кад реч диван не би захтевала светлије боје и ведрије тонове, ова би збирка могла носити поднаслов Западно-источни диван, са јасним ироничним и пародијским контекстом.

Симон Чудотворац је варијација на тему једне од гностичких легенди. „Речник католичке теологије“, што га наводи Жак Лакаријер, дефинише „Борборите“ – реч која се појављује у овој причи – као гнусне отпаднике: „Тертулиан им пребацује њихову бестидност и друга недела светогрђа. Клемент Александријски каже да су се, ваљали у похоти као јарци и урањали своју душу у блато“. Због бестидности њихових обичаја, реч блато – борборос – служи да означи ове јеретике... Да ли су се заиста ваљали у блату или је то само метафора?“ *Једна добронамерна ерудитна особа скренула ми је пажњу на сличност Симонове шизме, изложене у причи, са једним одломком из Бориса Суварина, писаним 1938! Ево тог одломка: „Стаљин и његови поданици увек лажу, у сваком тренутку, у свакој прилици; и како увек лажу, више и не знају да лажу. А када свако лаже, нико више, лажући, не лаже... Лаж је природни елемент псеудо-совјетског друштва... Скупштине, конгреси: позориште, мизансцен. Диктатура пролетаријата: голема подвала. Спонтаност маса: брижљива организација. Десно, лево: лаж. Стаханов: лаж. Стахановизам: лаж. Радост живота: жалосна фарса. Нови човек: древна горила. Култура: некултура. Генијални вођ: тупи тиранин...“ Међутим, свака је сличност са наведеним текстом случајна.*

Жан Валтен или Валтин у причи Посмртне почаст¹ јесте реална личност. У купусари под насловом Out of the Night, он ову епизоду износи као стварну, мада сиже одвећ подсећа на такозване стајаће теме. Фламандски мотиви у причи надахнути су атмосфером која зари из слика Терборха, Рубенса, Рембранта, и њиховим интерпретацијама, као и сећањем на један хамбуршки излет из године 1972. Одвратне гладиоле, које је два-три дана раније донела О. В., сликао сам уживо, „штафелајски“, као што се слика мртва природа.

Енциклопедија мртвих први пут је штампана у београдској Књижевности, мај-јун 1981, а годину дана касније у New Yorkeru, од 12. јула 1982, у преводу Амијела Алкалаја. Особа која је сањала овај сан, и којој је прича посвећена, једног је дана открила, не без чуђења блиског дрхтају, да су њени најинтимнији кошмари већ материјализовани у тврдом камену, као какав чудовишан споменик. Неких шест месеци после тог кошмарног сна, и пошто је ова прича већ била штампана, један је магазин објавио, под наднасловом „Архиве“, следећи чланак:

„У једној гранитној планини Стеновитих планина источно од главног града америчке државе Јутах, Солт Лајк Ситија, налази се једна од најчудеснијих архива у Сједињеним Америчким Државама. У њу воде четири тунела избушена у стени, а смештена је у неколико подземних сала повезаних лабиринтима ходника. Приступ стотинама хиљада микрофилмова који се ту чувају омогућен је искључиво добро провереном особљу, а улази у архиву заштићени су челичним вратима и другим сигурносним мерама.

Све ове мере нису предвиђене за чување супер-тајних података, нити је реч о некаквој државној или војној

¹ Првобитни наслов ове приче био је *Сахрана курве*. Уредник једног нашег часописа обавестио ме писмом, које носи датум од 12. марта 1980, да је „уредништво“ дошло до закључка да би било неопходно да се мења наслов приче, те да се, према својој јунакињи, зове „Маријета“ (што је, како је рекла М., одлично име за курву а лош наслов за причу). Редакција је, наине, ову наивну лирску варијацију протумачила као политичку алузију! Уредник *Књижевности* ослободио их је главоболе, и приповетку штампао у свом часопису, у броју 8 за годину 1980. Наслов сам сам изменио, из чисто књижевних разлога: онај ми се први учинио сувише буквалним.

архиви. У њој се, наине, чувају имена 18 милијарди људи, живих и мртвих, помно регистрованих на милион и 250 хиљада микрофилмова које је до сада прикупило „Генеалошко друштво цркве светаца судњег дана“. То је званични назив мормонских архивара цркве Солт Лајк Ситија, коју је пре сто педесет година основао извесни Дозеф Смит и чијих припадника, према мормонским подацима, у Сједињеним Америчким Државама има око три милиона и још милион у другим земљама.

Имена регистрована у овој педерватној архиви прикупљена су по читавом свету, пажљивим прописивањем свих могућних регистара, а писао се и даље нормално наставља. Крајњи циљ овог гигантског подухвата је регистровање на микрофилмовима читавог људског рода – како оног дела који припада живима, тако и оног дела који је већ прешао на онај свет.

За мормоне, наине, генеалогичка представља суштински елемент религије. Сваки мормон може захваљујући овој фантастичној архиви, да се врати у прошлост, спуштајући се низ своје генеалошко стабло, и да тако обави ретроактивно црквено крштење својих предака који њиху имали ту срећу да се сретну са „мормонским откровењем“.

Овом послу мормони су пришли са највећом могућном озбиљношћу. Прва трагања за најбезбеднијим местом за смештај архиве почела су 1958. године, а радови на бушењу изабране планине почели су 1961. године. Микрофилмови се чувају уз највећу могућну бригу. Температура у подземним халама одржава се на константних 14 степени, а влажност ваздуха између 40 и 50 одсто. Ваздух, који пролази кроз систем вентилација, пажљиво се филтрира, како у сале не би ушла ни трунка прашице или било каквог хемијског загађења.

У шест огромних дворана, обложених двоструким слојем армираног бетона, тренутно се чува количина података која би могла да испуни шест милиона књига од по 3000 страница.

Уколико буде потребно, мормони планирају бушење нових сала. Сваког месеца десетак километара нових микрофилмова пристижу из свих крајева света. Осим микрофилмова, ту се налазе и десетине хиљада књига у којима се непосредно или посредно говори о генеалогички, специјализовани часописи, дела о историји итд.“ (*Дуга*, 19–23. маја 1981).

Легенда о Седморици спавача из Ефеса потиче без сумње из Корана, а почетком VI столећа била је забележена и од стране сиријског аутора Саруга (De pueris Ephesi). Грегоар де Тур (умро 594) сматра, као и Саруг, да је ово буђење један од доказа ускрснућа мртвих (De gloria confessum). Једна варијација на тему ускрснућа налази се у Талмуду, у „Мишни“; ту се спавач буди после неких седамдесет година. Ову је легенду обрадио и арапски писац Тауфик ал-Хаким у драми под насловом Шпиља. Ако се не варам, он је први увео у сиче Приску, кћи краља Деција, чија ће именакиња, такође краљевска кћи, бити након триста година неком врстом реинкарнације оне прве. У коментарима уз роман Јана Потоцког Рукопис нађен у Сарагоси, налази се следећа напомена: „Седам спавача, седам племенитих младића из Ефеса који су, по легенди, побегли пред Децијевим прогањањима (250. год.) у пећину на брду Целион. После 230 или, по неким другим верзијама, после 309 година, они су се пробудили али су убрзо умрли, а њихова су тела пренесена у Марсеј у великом каменом ковчегу који се налази у Цркви Виктор. Њихова имена су била: Константин, Дионизије, Јован, Максимилијан, Малхус, Мартинијан и Серапион.“ Мото приче је из Корана, из осамнаесте сурате, која има наслов Шпиља: „Неки ће рећи: / Бејаху тројица а њихов пас четврти; / Неки ће речи: / Бејаху петорица а њихов пас шести. / Неки ће рећи, желећи да прозру тајну: / Бејаху седморица а њихов пас осми.“ Као што видимо, број спавача није једина мистерија ове легенде.

За стих у моту приче, Д. Масон наводи, позивајући се на М. Хамидулаха, следеће објашњење: „Ових је девет година придодато како би се успоставила равнотежа између лунарне и соларне године.“

Што се тиче приповетке Огледало непознатог, треба рећи да спиритистички адепти, па и госпођа Кастелан, овај fait divers сматрају аутентичним. Аналоган случај наводи и чувени астроном Камиј Фламарион (1842–1925), писац не мање чувених дела Плуралитет настањених светова и Непознато и природне моћи. У делу Непознато и психички проблеми, он износи случај извесног господина Берара, бившег маистра и народног посланика. Господин Берар био је присиљен током излета да преноћи у једном бедном свратишту, „у неком шумовитом пределу“. Одједном, у сну, видео је до у најмање појединости убиство које ће се догодити три године касније у тој истој соби у којој је сада

спавео сном праведника; жртва ће бити неки господин по имену Виктор Арно, адвокат. Захваљујући управо сну што га је г. Берар сачувао у живом сећању, убица ће бити откривен. Овај догађај помиње у другом тому својих мемоара и господин Гарон, пензионисани полицијски инспектор, у чију објективност и одсуство мапте не бисмо смели да сумњамо. (И. Кастелан, Спиритизам, II, 1954)

Прича о Мајстору и ученику била је први пут објављена у једном од летњих бројева Књижевне речи, године 1976. У њој је речено, далсковидо мала психолошки сасвим предвидљиво, да ће ученик повести „непоштену и дуго-трајну борбу против Мајстора, служећи се при том, сплеткама и клеветима којима је показао да није лишен баш сваког дара“. На тај начин, ова је приповетка временом све више губила од свог алегоријског значења и све више премештала своје тежиште на реалистички, чак документарни план.

Славно је за отаџбину мрети јесте слободна обрада једне касне грађанске легенде која је била омиљеним прилогом историјских читанки и често варирана – последњи пут у књизи неког Ижлса о организацији Црна рука – а на основу аустријских извора, не баш лишених пристрасности, слукубрација и сентименталности.

Књига краљева и будала била је у први мах замишљена у форми есеја, што је оставило на њој видне трагове. Намера ми је била да изложим укратко истиниту и фантастичну, „до невероватности фантастичну“, повест настанка Протокола Сионских мудраца, њихов сулуди утицај на генерације читалаца и трагичне последице до којих је то довело; предмет који ме, као параболо о злу, већ годинама заокупља (о чему сведоче неке странице Пешчаника.) Да, дакле, једним историјски провереним и мање-више познатим примером доведем под сумњу устаљено мишљење да књиге служе само добру. Свете су књиге, међутим, као и канонизована дела господара мишљења, попут змијског отрова; оне су извор моралности и безакоња, милости и злочина. „Многе књиге нису опасне. Опасна је само једна.“

Тај замишљени есеј о Протоколима распао се сам од себе оног часа када сам покушао да допуним, да додоследим, оне делове те мутне повести који су до дана данашњег остали у сенци и који, по свој прилици, неће никад бити разјашњени; када се, дакле, ставила у покрет „она барокна потреба интелигенције која настоји да испуни празнине“

(Кортазар) и када сам решио да оживим и оне ликове који су остали у мраку: у првом реду тајанственог руског емигранта – који се у причи зове Белогорцев – и још тајанственијег Х.-а, чија је улога била, као што се читалац уверио, од прворазредног значаја у разрешењу мистерије Протокола. Есеј је изгубио своје жанровско значење есеја оног часа када сам схватио да се у истраживању те теме, на плану чињеница, већ не може ићи даље, и када сам почео да замишљам догађаје онако како су се могли догодити. Тада сам чиста срца променио назив „Протоколи“ у „Заверу“. Започета на маргинама чињеница – не изневеравајући их сасвим – прича је почела да се развија управо на местима где су подаци били недовољни а факта непозната, у полумраку где ствари задобијају померене сенке и облике.

Ради драматичности приповедања, како би рекао Борхес, неке сам детаље изоставио или додао. „Кад писац назове своје дело романом (romanse)“, каже Н. Хотори, „једва да и треба напоменути да он тиме жели да затражи извесну слободу како у погледу облика дела тако и у погледу његове грађе.“ Та тврдња, треба ли рећи, односи се у потпуности и на приповетку.

Упућен ће читалац, верујем, препознати без тешкоћа у Завери фамозне Протоколе, као што ће лако идентификовати и оне који се крију под именом „завереника“ и „сатанске секте“. Из големог материјала о Протоколима (који углавном преносе, са незнатним изменама и допунама, и са различитом тенденцијом, једну те исту документацију) треба издвојити књиге Нормана Кона, Ју. Делевског, као и Апокалипсу нашег доба Анрија Ролена: она је не само основни извор за свако истраживање ове теме него и наравоученије или логични *post scriptum* за ову причу: та је књига, као још једна од жртава „Завере“, била спаљена од немачких окупационих власти у Паризу! Довитљив ће читалац у списку Белогорчевих књига разабрати и неке наслове који се такође односе на овај предмет.

Читаоца би могла интересовати личност „несрећног Курта Герштајна“, који се појављује на крају приче. Тај је „трагични херој немачког отпора“ био донео смелу одлуку да се учлани у SS-покрет како би покушао да саботира изнутра дело екстерминације. „Његова техничка искуства омогућила су му да се прикључи „хигијенској секцији“ санитарне службе Вафен SS-а, секцији која је, пол вилом

Као инжењер-стручњак посетио је, у лето 1942, концентрациони логор Белзец, на који се односи ово његово сведочење. Настојао је потом да алармира светско јавно мњење и успео је да ступи у контакт са једним шведским дипломатом, бароном фон Отером... Покушао је, такође, да буде примљен од папског нунција у Берлину, али је био одбијен...“ *Крај му је био исто толико трагичан колико и апсурдан*: „Маја 1945, заробиле су га француске трупе и стрпале у затвор Шерш-Миди, где је овај усамљени и безнадежни борац извршио самоубиство, јула те исте године.“ (Léon Poliakov, *Breviaire de la haine*, P., 1951, на основу студије М. Х. Краусницка, *Dokumente zur Massenvergasung*, Bonn, 1956) Герштајни је своје сведочење бележио на француском, због дискреције, а ваљда и због тога што му је капетан Вирт био огадио његов сопствени језик.

Прича Црвене марке с ликом Лењина, *упркос обиљу цитата, јесте фантазија, мада... мада* „никад нисам схватио чему служи измишљати књиге или транскрибовати ствари које се нису, на овај или онај начин, заиста догодиле“ (Набоков)

Што се тиче „врло материјалистичког Дидроа“, реч је без сумње о оном његовом писму што сам га открио захваљујући госпођи Елизабети де Фонтене:

„Они који су се волели за живота и који су завештали да их сахране једно крај другог, нису можда тако луди као што се мисли. Можда се њихов прах прожима, меша и сједињује... Шта знам? Можда њихов прах није изгубио свако осећање, свако сећање на своје првобитно својство; можда у њему наставља да тиња на свој начин трачак топлине и живота... О! моја Софија, остаје ми, дакле, извесна нада да ћу вас моћи додирнути, осетити, да ћу моћи да се сјединим с вама, да се измешам с вама кад нас не буде више, уколико постоји у нашем почелу закон сродности и ако нам је суђено да остваримо јединство бића; ја бих онда, у следу векова, могао да будем једно с вама, а молекули вашег распаднутог љубавника могли би да се ускомешају, да се разбуди и да трагају за вашим молекулима распршеним у природи! Оставите ми то маштање, оно ми дође као мелем, оно би могло да ми обезбеди вечност у вама и са вама...“

БЕЛЕШКА О ПИСЦУ

Данило Киш је рођен 1935. године у Суботици од оца мађарског Јеврејина и мајке Црногорке. Основну школу започео у Новом Саду за време Другог светског рата да би је завршио и започео гимназију у Мађарској где му је породица прешла за време рата. Гимназију завршава на Цетињу. Уписује се на Филозофски факултет у Београду на новоотворену катедру за Општу књижевност (1953), и први дипломира (1958). За време школовања објављује песме, приповетке, есеје, преводе са мађарског, руског и француског језика.

Први објављени радови: *Опроштај с мајком*, *Сјутра*, *Пјесма о Јеврејки* (песме, 1953); романи *Мансарда* и *Псалам 44* (1963). Остала важнија дела: *Башта, пепео* (1965), *Пешчаник* (1972), *Гробница за Бориса Давидовича* (1976), *Час анатомије* (1978), *Енциклопедија мртвих* (1983); збирка есеја и интервјуа *Поетика*, *Поетика, књига друга* (1973. и 1974) и друга.

Награђиван наградама за књижевност у земљи и иностранству.

Умро у Паризу 1989. а сахрањен у Београду.